

“ЗАРАФШОН” ГАЗЕТАСИ КУТУБХОНАСИДАН

*Буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа БЕҲБУДИЙ
таваллудининг 145 йиллигига*

“ЗАРАФШОН”НИНГ БЕҲБУДИЙСИ

Мақолалар

“S A H N O F”
2020

821.512.133(092) Бехбудий 3 37
84(5Ў)
3 37

3 37 **“Зарафшон”нинг Бехбудийси** [Матн]: мақолалар /
Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Акрам Ҳайдаров.
– Тошкент: “Sahhof” нашриёти, 2020. – 144 б.

ЎЎК: 821.512.133(092) Бехбудий
КБК: 84(5Ў)

ISBN 978-9943-6664-7-4

Таҳрир кенгаши:

*Фармон Тошев (раис), Хўжақул Муҳаммадиев, Ғолиб Ҳасанов,
Суюн Каримов, Ҳалим Саидов, Шохрух Бехбудий,
Фарҳод Ализода*

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи:

Акрам Ҳайдаров

Замонасининг таниқли арбоби, жадидчилик ҳаракатининг етакчиларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий таваллудининг 145 йиллиги муносабати билан чоп этилган ушбу китобдан турли йилларда айнан алломанинг ўзи таъсис этган “Зарафшон” (турли даврларда турлича номланган) газетасида унинг шонли ҳаёт йўли ҳақида босилган мақолалар ўрин олди.

ISBN 978-9943-6664-7-4

© «Зарафшон» газетаси таҳририяти, 2020

© «SAHHOF», 2020

...2020 йилда халқимиз тарихининг мураккаб дамларида маърифат машъаласини баланд кўтариб чиққан улуғ аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллик таваллуд санаси кенг нишонланади.

Умуман, биз жадидчилик ҳаракати, маърифат-парвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади.

**Шавкат МИРЗИЁЕВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти**

Олий Мажлисга Мурожаатномадан
2020 йил 24 январь

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ

Ф А Р М О Н И

(Кўчирма)

МАЪРИФАТПАРВАР ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ НАМОЯНДАЛАРИНИ МУКОФОТЛАШ ТЎҒРИСИДА

Ватанимиз тарихининг ғоят мураккаб даврида – XX аср бошларида ўзининг маърифатпарварлик фаолияти ва фидокорона хизматлари билан миллий таълим-тарбия тизимини яратиш ҳамда юртимиз истиқлоли, халқимизнинг озодлиги ва эркинлиги, келажак авлодларнинг обод ва фаровон ҳаётини таъминлашга қўшган беқиёс ҳиссасини инобатга олиб, қуйидагилар “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотлансин:

Абдулла Авлоний (марҳум) – маърифатпарвар адиб, педагог, жамоат арбоби;

Маҳмудхўжа Бехбудий (марҳум) – Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг асосчиларидан бири, адиб, педагог ва олим;

Мунаввар қори Абдурашидхонов (марҳум) – атоқли маърифатпарвар мураббий, адиб, муҳаррир ва жамоат арбоби.

Ўзбекистон Республикаси

Президенти

Ш. МИРЗИЁЕВ

2020 йил 30 сентябрь

ЭЗГУЛИК ҚАДР ТОПАДИ

Ўтган асрнинг бошларида Маҳмудхўжа Беҳбудий юртимиздаги ижтимоий-сиёсий муҳитнинг етакчиларидан бири бўлган. Ўқимишли оилада туғилиб, тарбия топгани боис кўп билимларни пухта эгаллаган ва чоризм тузумида маҳаллий аҳоли учун илм, маърифат жуда зарур эканини англаб етган.

Марказий Осиёдаги жадиличлик ҳаракатида Маҳмудхўжа Беҳбудий асосий ўринлардан бирини эгаллайди. У Туркистон зиёлилари, хориждаги бундай ҳаракат фаоллари билан мустақкам алоқа ўрнатган. Туркистоннинг бирлиги, мустақиллиги учун курашган. Аниқроғи, ўша даврда озодлик учун курашнинг яловбардорига айланган. Шу сабабли совет ҳукумати ҳам, Бухоро автоном республикаси ҳам бу салоҳиятдан чўчиб, унга тазйиқлар ўтказган. Охир-оқибат Маҳмудхўжа Беҳбудий 1919 йилда Қарши шаҳрида айрим сафдошлари билан бирга қатл этилган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий том маънода миллат жонкуяри эди. У ўз ҳисобидан янги мактаб қурди, ўқувчилар учун алифбо ва бошқа кўплаб дарсликлар ёзиб, чоп эттирди. Бу ташаббус бошқа жадиждарлар томонидан давом эттирилди.

Улуғ маърифатпарвар бу инсон Самарқандда миллий матбуотимиз тамал тошини қўйган, десак, хато бўлмайди. Чор Россияси идоралари томонидан бир неча бор ёпилишига қарамасдан Маҳмудхўжа Беҳбудий ва сафдошлари ўзбек тилидаги газеталарни турли номлар билан чиқаришда давом этди. “Ойина” журналини таъсис қилди. Бундан ташқари, “Падаркуш” драмаси орқали миллий адабиётимизни янги жанр билан бойитди.

Давлатимиз раҳбари 2020 йилда Парламентимизга йўллаган Мурожаатномасида таваллудига 145 йил тўлиши муносабати билан Маҳмудхўжа Беҳбудий фаолиятига муносиб баҳо бериб, “Биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг кадрини англаб етади”, деб таъкидлади.

2020 йил 30 сентябрь куни Президентимиз фармонида кўра, жадидчилик ҳаракатининг бир қатор намояндalари қаторида Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди.

Самарқанд вилояти ҳокимлиги ушбу санага қизғин ҳозирлик кўрмоқда. Беҳбудий бобомиз томонидан бундан 110 йил аввал қурилган, аллома яшаган ва газета чоп этган тарихий бино уй-музейга айлантириляпти. Вилоят мусиқали драма театрида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг фаолияти, ижоди ва сахналаштирган асарлари тарихи акс этган музей ташкил этилди.

Хуллас, юртимизда фидойилик ва ватанпарварлик доимо юксак эъзозланади. Бугун буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудий илмий-адабий меросини ўрганиш ва тарғиб этишга қаратилаётган эътибор ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Эркинжон ТУРДИМОВ,
Самарқанд вилояти ҳокими

БЕҲБУДИЙ КУТУБХОНАСИДА КИТОБХОНГА ҚАНД ЧОЙ БЕРИЛГАН

Номи китобхонларимизга яхши таниш мо-
ҳир публицист, драматург, жамоат арбоби
ва жадидчилик ҳаракати етакчиларидан бири
бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий ноширлик, китобат
иши ташкилотчиси ва китоб савдоси билимдони
сифатида ҳам улкан ишларни амалга оширган.

Жумладан, 1913 йилда хусусий нашриёт очиб,
уни “Нашриёти Беҳбудия” деб номлайди. Китоб
дўконлари тармоғини ташкил этиш бўйича кат-
та иш олиб боради. Тошкент, Самарқанд, Бухоро,
Андижон, Қўқон ва Наманган шаҳарларида китоб
дўконлари очади. Самарқанддаги китоб дўкони
эса унинг ўз уйида жойлашган эди.

Беҳбудий томонидан Самарқандда оммавий
кутубхонанинг ташкил этилиши ҳам Туркистон
маданий ҳаётида жиддий ҳодиса бўлган. Кутубхо-
на Самарқанднинг ўша пайтда руслар яшайдиган
қисмида жойлашган бўлиб, “Кутубхонаи Беҳбу-
дий”, деб аталган.

“Кутубхонаи Беҳбудий” кутубхона вазифаси
билан бир қаторда, китоб савдосига доир ишларни
ҳам бажарган. Соддароқ қилиб айтганда, бу янги
типдаги муассаса – кутубхона-дўкон эди. Мазкур
муассасага ташриф буюрган ҳар бир киши ўзига
маъқул бўлган китобни кутубхонанинг алоҳи-
да фондидан сотиб олган. Бу фондда жамланган
китобларнинг бир қисмини Беҳбудий 1899–1900
йиллардаги ва 1914 йилги ҳаж сафарларидан кел-
тирган. Қолган китоблар эса “Кутубхонаи Беҳбу-
дий” манзилига Петербург, Қозон, Боғчасарой,
Боку, Оренбург шаҳарларидан, шунингдек, Эрон,

Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Миср, Ливандан юборилар эди. Ўша даврда турли мамлакатлардан бундай китоб савдосини уюштириш осон иш эмасди. Бу кишидан омилкорлик, тадбиркорлик, ишбилармонлик, кенг халқаро алоқалар ва катта моддий имкониятларни талаб этарди.

“Ойина” журналининг 1913–1915 йилларда чиққан ҳар бир сонидида “Кутубхонаи Беҳбудий”да ўқишга тавсия этилган ва кутубхона қошидаги китоб дўконидида сотилган адабиётлар рўйхатида ҳар сафар 70-80 номдаги китоб ва бошқа босма нашрлар номи эълон қилинган. Ҳар бир номдаги босма маҳсулот Беҳбудийга ўнлаб, баъзан эса, юзлаб нусхаларда юборилар эди. “Кутубхонаи Беҳбудий” фонди ва китоб дўконидидаги адабиётларнинг қарийб учдан икки қисмини тарихга оид китоблар ташкил этганлиги Беҳбудийнинг тарихни билишга қанчалик катта эътибор берганлигини кўрсатади. Шунингдек, кутубхонада кенг ва шинам қиротхона ҳам ташкил этилган бўлиб, Беҳбудийнинг невараси Нодим Беҳбудийнинг хотирлашича, китоб ва газета-журналлар ўқиш учун қиротхонага ташриф буюрган ҳар бир кишига, Беҳбудийнинг кўрсатмасига биноан, қайноқ қандли чой берилган. Беҳбудий қанд ҳар қандай ақлий, илмий меҳнат чоғида мияга ҳамда хотирага қувват бўлади, деб ҳисоблаган. Бу эса Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг нақадар дилкаш, фидойи инсон бўлганини, билим ва маърифатга интилувчи одамларга хурмат ва эътибор билан қараганини тасдиқлайди.

Жамолиддин ИСМОИЛОВ

*“Зарафшон” газетаси,
2016 йил 19 январь, 9-сон*

МАЪРИФАТ ЯЛОВБАРДОРИ

Маҳмудхўжа Беҳбудий Самарқанд яқинидаги Бахшитера қишлоғида дунёга келган. XX аср бўсағасида Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатининг йирик намояндаси, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясининг асосчиси, ношир ва журналист. У Ватан мустақиллиги, эрк ва озодлик, ёш авлодни миллий руҳда тарбиялаш учун курашчи сифатида тарихда ўчмас ном қолдирган.

1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи, Ражабамин қишлоқларида унинг ташаббуси билан янги мактаблар очилди. Беҳбудий мактаблар учун “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Китоб ул-атфол”, “Амалиёти Ислом”, “Тарихи Ислом” каби дарслик ва рисолалар ёзади.

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистонда миллий матбуот тараққиёти ва янги нашрлар тамал тошини қўйишда ташаббускорлик ва ташкилотчилик кўрсатди ва катта ҳисса қўшди. Бир асрлик тарихга эга “Зарафшон” газетасининг ташкил этилиши ҳам ана шу маърифатпарвар фаолияти ва табаррук номи билан боғлиқ. 1913 йил 15 апрелда Беҳбудийнинг масъул муҳаррирлиги остида Самарқанд жадидларининг тўнғич газетаси “Самарқанд” номи билан чиқа бошлади. Икки бетлик газетанинг биринчи бети тепасида бу илк миллий нашрга шундай изоҳ берилган: “Маҳаллий туркий ва форсий ўрта шевада илм-фан, адабиёт, тижорат, ҳунар ва зироатдан, Русия аҳволи ва маданияти, хорижий мамлакатлари ҳолидин,

олами Ислом тириклигидан ёзғувчи маданият мусаввар жаридадир”. Ҳафтада икки марта икки бетлик чиққан бу газета 7–8-сонидан бошлаб тўрт бетлик бўлиб, 400-600 нусхада босилиб туради.

Кейинчалик “Самарқанд”нинг бевосита давомчиси ва меросхўри сифатида 1917 йил 16 апрелидан чиқа бошлаган “Хуррият”, 1918 йилдан 1922 йилгача чиқиб турган “Меҳнаткашлар товуши” газеталари мустақиллик, илму ирфонга даъват этувчи долзарб мақолалари билан фаол иштирок этди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий тараққийпарварлик, ноширлик фаолиятида фақат газетачилик билан чекланиб қолгани йўқ. У 1913 йил 20 августидан “Ойна” журналини ҳам чиқара бошлайди. Журнал нафақат Туркистон ўлкаси аҳли-фуқароларини, балки Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Туркиягача тарқалиб, туркий халқларни ўзаро бирлашишга, илму маърифатга чорлайди. “Ойна” журналининг мундарижаси жуда кенг бўлиб, унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқи, тарихи, тил ва адабиёт масалалари, дунёдаги аҳволга доир қизиқарли мақола ва баҳс-мунозаралар бериб борилган.

Беҳбудий миллий матбуотимиз тарихида мақоланавис сифатида алоҳида мавқега эга. Унинг ҳозиргача аниқланган мақолалари сони 300 тага етади. Улар хур фикрлилиги, халқни миллий ўзлигини англаш, илму маърифатга даъват этиш, эрк ва озодлик учун бирлашиб курашишга чорлаши билан қимматлидир.

Беҳбудий Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси, биринчи ўзбек драматурги ва театр арбоби ҳамдир. Унинг “Падаркуш” драмаси 1914 йил 15 январда Самарқандда сахнага қўйилади. Пьесада маърифатсизлик оқибатида вужуд-

га келган миллий маҳдудлик, жаҳолат ва разолат ботқоғига ботган аянчли тақдирлар, ярамас иллатлар қаламга олинади.

Маҳмудхўжа Беҳбудий мустамлакачилик сиёсатига қарши курашда ҳам хур фикрли яловбардорлар сафида бўлди. 1917 йил 27 ноябрда Кўқонда ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи чақирилиши ва мустақил демократик давлат намунаси – Туркистон мухторияти эълон қилинишида ҳам Маҳмудхўжа Беҳбудий ташкилотчилардан бири эди.

Ватанимизни мустақил, халқимизни маърифатли, эркин ва озод кўриш учун курашган Маҳмудхўжа Беҳбудий орзулари бугун рўёбга чиқди. Унинг илму маърифат, эрк ва озодлик, янги ҳаёт қуришга, мустақил миллий давлатчилигимизни тиклаш, уни мустақамлашга чорловчи ғоялари бугун ҳам ўзининг долзарблигини йўқотмаган. Аксинча, бугунги кунда маърифатпарвар бобомизнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг маънавий мероси, маърифий ғоялари узлуксиз таълим тизимининг тегишли бўғинларида тизимли равишда ўрганилмоқда. Вилоят педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институтида унга бюст ўрнатилган. Тингловчилар, институт профессор-ўқитувчилари вақти-вақти билан Маҳмудхўжа Беҳбудий амалга оширган ишлар ва унинг бугунги кундаги аҳамияти тўғрисида давра суҳбатлари, учрашувлар, турли тарбиявий тадбирлар ўтказиб туришади.

**Т. ШОМУРОДОВ,
А. АБДУМАННОТОВ**

*“Зарафшон” газетаси,
2017 йил 19 январь, 8-сон*

“САМАРҚАНД”НИНГ ИЛК МУҲАРРИРИ ЭДИ

Маҳмудхўжа Беҳбудий миллий матбуоти-миз шаклланишига беқиёс ҳисса қўшган маърифатпарвар сиймолардан биридир. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси, биринчи ўзбек драматурги ва театр арбоби сифатида ҳам Беҳбудий номи абадийлик касб этган. Унинг “Падаркуш” пьесаси Самарқанд ва Тошкент театрларида саҳналаштирилган.

1875 йилда Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида туғилган Маҳмудхўжа Беҳбудий ўқиб-ўрганиш орқали қози, муфти даражасигача кўтарилади. Беҳбудий ҳазратлари 1913 йилда “Самарқанд” газетасини ташкил этди ва унга муҳаррирлик қилади. Қўлингиздаги “Зарафшон” газетасининг тарихи ушбу нашрдан бошланган. Кейинчалик “Ойина” журнаliga асос солади. Бу журналда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари, тарихи, тил ва адабиёт масалаларига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Шу боис Маҳмудхўжа Беҳбудий матбуотимиз тарихида мақоланавис сифатида алоҳида мавқега эгадир. Унинг ҳозиргача аниқланган мақолаларининг сони 300 га етади. Хилма-хил мавзуда ёзилган ушбу мақолаларда жадидлар қурган илк демократик давлатчилик намунаси бўлган Туркистон мухториятининг тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда ўлка халқларини бирликка чақириш ифодасини топади.

Маънавият ва маърифатимиз яловбардори бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий 1919 йилда вафот

этади. Улуғ бобокалонимиз қолдирган бой ижодий мерос ва ғоя истиқлолга эришгачгина эътироф этила бошланди. Юртимизда кўчалар ва мактаблар, маърифат масканларига Беҳбудий номи қўйилган.

Абдуғофир ШЕРХОЛОВ

*“Зарафшон” газетаси,
2018 йил 18 январь, 7-сон*

ТУРОНЗАМИННИНГ ИККИ ДАҲОСИ

ёхуд

Садриддин Айний ва Маҳмудхўжа Беҳбудий муносабатлари

XIX охири ва XX аср бошларида қадимий Турон заминида маърифат ғоясини кенг тарғиб қилган алломалардан бири Маҳмудхўжа Беҳбудий эди.

Ўша даврда илм-фан, адабиёт майдонига дадил қадам билан кириб келаётган адиб Садриддин Айний сиртдан Беҳбудийга катта ихлос қўйиб, у билан учрашишни орзу қилиб юрган эди. 1922 йил 25 мартда “Зарафшон” газетасида чоп этилган “Беҳбудий ҳазратлари тўғрисида хотираларим” мақоласида домла Айний ёзади: “1907 йилдан бошлаб Беҳбудий ҳақида дўст ва душманларидан ҳар турлик сўзлар эшита бошлаган эдим. Ушбу йилларда Самарқандда Демуров босмахонасида ишлағувчи бухоролик Қори Абдулвоҳид котибдан унинг тўғрисида маълумот сўрадим.

Қори Абдулвоҳид: “Ора-сирада босмахонага келади, мутакаббирона вазияти бор. Кўришмакка жасорат қила олмадим. Салом бердим, илтифот қилмади”, деб жавоб берди”.

Таъкидлаш керакки, “мутакаббир” сўзи Беҳбудийга нисбатан ноўриндир, албатта, лекин бошқа манбаларда ёзилганидек, ҳазрат ниҳоят даражада салобатли, маҳобатли киши бўлган. Абдулвоҳиднинг бундай тавсифидан ўйланиб қолган Айний кейинчалик Беҳбудий билан яқиндан танишганда фикрини ўзгартирган эди.

Даврнинг бу икки алломасининг биринчи учрашуви 1908 йилда воқеъ бўлган эди. Бу ҳақда Айний қуйидагича ҳикоя қилади: “1908 йилда дарс шерикларимдан бўлгон Мирзо Абдулвоҳид билан Бухородан Самарқандга келган эдик. Ушбу саёҳатимизда мулла Абдуқодир Шакурий, мулла Исматулло Раҳматуллозода ва бир қанча Самарқанд маърифатпарварлари оқшом мажлиси учун бизни бир ерга чақиргон эдилар. Мазкур мажлис бўлатургон кун Мирзо Абдулвоҳид билан бирга янги шаҳарга бораётганимизда чашма йўли билан Абрамов кўчаси орасида ёш бола билан отга мингашиб келаётган маҳобатли бир кимсага учраб, танимасак ҳам, одоби ислом иқтисосинча салом бердик. Бу одам ғоят илтифот билан жавоб қайтариб, ўтиб кетди”.

Ўша одам ҳам мажлисда қатнашган бўлиб, Маҳмудхўжа Беҳбудий эканлигини Айний билиб олади. Беҳбудий мажлиснинг диққат марказида эди. У кўп муаммолар тўғрисида гапирар, айниқса, илмий муаммолар, еру осмон, ойу юлдузлар ҳақида батафсил сўз юритарди. Хуллас, мен шунгача бу муаммолар тўғрисида билмаган эдим, деб қайд этади Айний. Абдуқодир Шакурий билан Беҳбудийнинг уйига борганлиги ва иккинчи суҳбат бўлганини ёдлаб, домла Айний ёзади: “Икки соат чамаси суҳбат қилдик, музокара мавзуи Туркистон ва Бухоронинг илмий ва ижтимоий аҳволларидан эди”.

Бу суҳбатлар шундан далолат берадики, ҳазрат Беҳбудийнинг диққат эътиборида илму фан, ижтимоий вазифалар салмоқли ўринни эгалларди. Қайд этмоқ лозимки, Беҳбудий асос солган “Ойина” журналида илм-фан масалалари, айниқса,

табий фанлар ва табиат ҳодисаларини изоҳлашга бағишланган қарийб 100 та мақола чоп қилинган эди. Мақолаларнинг аксарияти Беҳбудийнинг қаламига мансубдир.

Бу мулоқотлар Айнийнинг Беҳбудий тўғрисида (юқорида қайд этганимиз) Қори Абдулвоҳид сўзларидан олган дастлабки таассуротлари моҳиятини ўзгартирган эди. Бу ҳақда Айний ёзади: “Беҳбудий ҳазратлари кўринишда ғоят маҳобатли эди. Аҳволига воқиф бўлмагон кимса (у кишини) мутакаббир деб гумон қилур эди. Лекин ҳақиқатда мулойим суҳбатлик, тақаллуфсиз бир одам эди. Ўз моли ҳақида бўлсин, халқ моли ҳақида бўлсин, иқтисодга кўп риоя қилар ва ижтимоий аҳволимизнинг тузилиши учун иқтисодга риоя қилишни биринчи шартлардан (деб) билар эди. Шунинг учун тўй ва азаларга бўлатурғон исрофларни ўзи бутун тарк қилғон ва сўзига қулоқ солатурғонларни ҳам тарк қилдирғон эди”.

Айнийнинг бу ёзганларидан биз Беҳбудийнинг сўзи билан амалининг бир эканлигига амин бўламиз. Нега деганда, ҳазрат ўзининг 1915 йилда ёзган “Бизни кемиргувчи иллатлар” номли мақоласида (мазкур мақола “Зарафшон” газетасида 2015 йил 8 январда чоп этилган), бу иллатлар “тўй ва таъзия исминдаги девоналигимиздан иборатдур”, деб таъкидлайди. Исрофгарчилик натижасида оилалар ҳовлиларини, ерларини сотишга мажбур бўлгани, “халқимизни ярмидан зиёдаси ватансиз, ерсиз, дарбадар бўлатурғони маълум ва ошқордир”.

Сўзида давом этиб, Беҳбудий ёзади: “Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи фақру заруратдан ҳавлиларини яҳудийларга сотгани учун

маҳаллаға оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йўқ бўлди. Масжиди яқинда йўқолур. Тўй ва таъзияға сарф қилинатурғон оқчаларимизни биз, туронийлар илм ва дин йўлиға сарф этсак, анқариб оврупойилардек тараққий этармиз”.

Айний Беҳбудий билан бўлган охирги мулоқотини бундай хотирлайди: “1919 йил феврал ойида (Беҳбудий) Тошкентға бориб қайтди. Мактаб программаси ва Тошкентдағи илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмоқ учун муаллимлар мажлисини чақиринишға буюрди. Лекин ўз ҳолатининг хилофинча ушбу мажлисга келмади. Шундан кейин кўчада кўрушуб, мазкур мажлисга нима сабабдан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса кела олишини сўрадим. “Ҳозир бироз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар берарман”, – деди.

Мана бу охирги кўришимиз бўлди. Орадан бир неча кун ўтар-ўтмас сафарға чиқуб кетганлигини ҳам шул сафарда Қарши шаҳарида шаҳид бўлғонини эшитиб, ҳайрат ва ҳасратда қолдим”.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўлимидан олдин дўстлари ва шогирдларига атаб “Васиятнома” ёзади. Унда жумладан, бундай дейилган: “Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қурбий ва Ақобир Маҳдум ва ўғлонларим Вадуд Маҳмуд, Абдуқодир Шакурий – сизларга васият қиламан. Маориф йўлида ишлайтурғон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингангизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингангизлар! Биздек маориф қурбонларини йўқлангангизлар! Бизлар ул чоғда қабримизда тинч ётармиз!”

Чуқур қайғуга ботган Садриддин Айний ҳазрат Беҳбудий руҳига атаб ғоят таъсирчан марсия ёзади.

Кейинги даврда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ишини устод Садриддин Айний давом эттирди ва ўзи Туронзаминнинг буюк алломалари қаторидан ўрин эгаллади.

Нўъмон МАҲМУДОВ,
тадқиқотчи

*“Зарафшон” газетаси,
2019 йил 13 апрель, 46-сон*

МАҲМУДХҲЖА БЕҲБУДИЙ КИМ БЎЛГАН? БИЗ УНИ МУНОСИБ ҚАДРЛАЯПМИЗМИ?

Ассалому алайкум, хурматли
Эркинжон Оқбўтаевич!

Сизни Самарқандда туғилиб-ўсган, айна пайтда Тошкентда фаолият юритаётган оддий тадқиқотчи безовта қиляпти.

Авалло, вақтингизни оладиган, мен каби ақл ўргатувчилар кўплигини ҳам биламан. Ахир, Самарқанднинг дунё тарихида тутган ўрни беқиёс бўлса, мустамлака сабаб унутилган машхур бобокалонлар номини тиклаш, абадийлаштириш бўйича тадқиқотлар кун сайин кўпаяётганидан мурожаатлар сони ошаётган бўлса, ажабланмайман.

Шундай бўлса-да, камина ҳам мурожаат қилишга жазм этдим. Ўйлашимча, бу ҳам жуда жиддий масала – бетакрор ибратли ҳаёти билан бутун Туркистон халқи муҳаббатига сазовор бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий бобомизнинг қадрланиши даражаси ҳақида. Ходимларингиздан бу борада сўрасангиз, Сизга “Беҳбудий муаллим бўлган, шу боис педагоглар малакасини ошириш институти (худудий марказ)да унинг бюсти бор... номи қўйилган... бундан ортиқ нима ҳам қилардик”, дейишади.

Аслида ана шу ишлар ҳам Самарқанд зиёлилари ташаббуси билан амалга ошган... Биз, олимлар фақат даъват қила оламиз, холос. Лекин ҳоқими-

ят, ҳукумат аралашмаса, бош бўлмаса, тадбирлар, дейлик, жорий йил 19 январда бўладиган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллиги ҳам билинмасдан ўтади-кетади...

Яқинда Тошкентда биринчи романнавис адибимиз Абдулла Қодирийнинг 125 йиллик юбилеи Президентимиз Шавкат Мирзиёев бошчилиги ва иштирокида кенг нишонланди. Муҳташам уй-музейи, салобатли ҳайкали қад ростлади, Абдулла Қодирий ижод мактаби, Тошкентнинг қадим Эски Жўвасида Абдулла Қодирий боғи яратилди.

Эркинжон ака, буларни ҳавас билан, фахр билан айтяпман. Абдулла Қодирий, шаксиз, буюк ёзувчи. Шундай буюк адиб илк пьесасини қандай яратганини ўзи ёзиб қолдирган хотирадан билиб олишимиз мумкин: **“1913 йилда чиққан *“Падаркуш”* пьесаси таъсирида *“Бахтсиз куёв”* деган театр китобини ёзиб юборғонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим**”, деганди у 1915 йилда.

Қодирий тилга олган *“Падаркуш”* пьесаси Маҳмудхўжа Беҳбудий қаламига мансуб. Демак, бу эътироф Беҳбудийнинг янги авлод – Фитрату Чўлпон, Авлонию Қодирийларни тарбиялагани, уларга қанот берганлигини кўрсатади. Фурсати ғаниматда *“Падаркуш”* Ўзбекистон театрининг биринчи асари сифатида тарихга киритилганини таъкидлашни истардим. Аммо у тадқиқотчилар айтаётган *“ўқимаган боланинг отасини ўлдириши ҳақида”* гина эмас, балки **мол-дунё, ҳокимият васвасасида қатл этилган Мирзо Улуғбек билан боғлиқ отақушлик фожиасидан бошланган Туркистон таназзули хусусидаги трагедиядир.**

Педагогик, журналистлик фаолияти билан чекланиб, чуқур таҳлил қилинмаган фактлар унинг сиёсий арбоб сифатидаги сиймосини иккинчи планга суриб қўйди. Беҳбудий, аввало, сиёсий арбоб эди. Тарих саҳифаларида бу сўзнинг исботлари қалашиб ётибди. Таржимаи ҳолига батафсил тўхталмасдан, тасаввур учун бир-икки мисол билан кифояланамиз.

Беҳбудий ҳаж сафарига нега саккиз ой сарфлади?

Маҳмудхўжа Беҳбудий иш фаолиятини Кобут волости (бугунги Жомбой, Тойлоқ, Самарқанд туманлари ҳудуди)да мирзоликдан бошлаган. Ўқиб-ўрганишга бўлган иқтидори туфайли ўз даврининг юксак эътиборли лавозими – муфтилик рутбасига эришди. Унга муносиб кўрилган муфтилик мусулмонларда олий лавозимли руҳоний ҳисобланиб, диний-ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш, талқин қилиш борасида ҳал қилувчи ҳуқуққа эгадир.

Албатта, бундай лавозим соҳиби ўз фаолияти давомида халқнинг барча қатламлари вакиллари билан мулоқотда бўлади, демакки, кичик масалалардан йирик муаммоларгача дуч келади, уларни қиёслаш, хулоса чиқариш ва масалаларнинг ечими нимада эканлиги тўғрисида фикрлаш имконига эга эди.

Халқимизда дунёни англаш учун кўп ўқиш ёки жаҳон кезиш кераклиги хусусида нақл бор. Беҳбудий нафақат ўқиди, балки иккисини-да амалга оширди.

“1318 санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоға Кафказ йўли ила Истанбул ва Миср ал-Қоҳира

воситаси-ла бориб эдим. Муддати сафарим саккиз ойдан зиёда чўзилуб эди” (*Маҳмудхўжа Беҳбудий. Қасди сафар // “Ойна” журнали, 1914 йил, 31-сон*).

Беҳбудий ҳаёти ва ижодини ўрганган тадқиқотчи-олимлар ана шу даврни юзакироқ ёритадилар, назаримизда. Улар Беҳбудий 3–4 ёшда бўлган тўнғич ўғли нобуд бўлгани учун қайғуга ботиб, биринчидан, қайғусини унутиш, иккинчидан, ҳаж амалини адо этиш мақсади билан 1317 (1899) йилда бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан сафарга чиққанини таъкидлаш билан кифояланадилар.

Аслида унинг сафарига бошқа сабаблар ҳам мавжуд эди. Аввало, 1898 йилги Дукчи эшон номини олган Андижон қўзғолонининг оқибати шу юртнинг зиёлиси сифатида Маҳмудхўжани чуқур қайғуга ботиради. Беҳбудий жараённи ҳар томонлама таҳлил этиб, махсус тайёргарликсиз тиштирноғигача қуролланган мустамлакачи қўлидан ўттиз йил давомида ҳам маънан, ҳам моддий жиҳатдан оч-наҳор қулга айлантирилган авом билан озодликка чиқиш мумкин эмаслигини англаб етади. Негаки, Беҳбудий айтмоқчи “...Туркистон, билхосса, Самарқанд бутун дунёдан хабарсиз, қоронғу бир зиндон каби эди. Халқ нодон, уламо мутаассиб, ҳукумат ниҳоят даражада ғадбир (*алдамчи, бераҳм – Ҳ.С.*) ва золим, маишати бузуқ, ахлоқи фасод... эди”.

Демак, Европа давлатларининг исканжасида қолган бошқа Шарқ давлатлари аҳволидан хабардор бўлиш, уларнинг озодлик йўлидаги ҳаракатларини ўрганиш ва табиийки, ҳажда Аллоҳдан ўз халқига хуррият сўраш сафарнинг асосий сабаби эди.

Биз ўша давр газеталари саҳифаларидан фикримизга асос топдик. Муборак ҳаж сафари аҳамияти ҳақида унинг сафдоши Садриддин Айний шундай ёзади: “Ҳижоз сафари Маҳмудхўжага кўб билмайтургон нарсаларини ўргатган, кўб ибратлар олғон. Бориш-келишда ҳар синф кишилар билан кўрушган ва фикр олишган. Маҳмудхўжа Ҳижоз сафаридан сўнгра гўё дунёга янги келгандек бўлуб, Туркистоннинг илмий ва ижтимоий ишлариға бошқа кўз, бошқа бир ўлчак билан қарагон” (*Маҳмудхўжа Бехбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси, 1920 йил 8 апрель*).

“Ҳижоз сафаридан сўнгра гўё дунёга янги келгандек” ўхшатиши ҳар бир ҳожига муносиб кўрилиши мумкин, бироқ “Туркистоннинг илмий ва ижтимоий ишлариға бошқа кўз, бошқа бир ўлчак билан қарагон”ини барчага бирдек қўллаб бўлмаслиги кундек аён. Қолаверса, дунёқарашининг кенгайиши ва фикрининг ўзгаришида у кўрган мамлакатлар аҳволи, сафар давомидаги воқеа-ҳодисалар, қўлга киритган маълумотлари, гурунглари, таассуротлари ҳам катта роль ўйнаган.

Баъзи тадқиқотчилар эътибор бермаган саккиз ойлик саёҳат даврида Бехбудий озодлик учун кураш йўллари қидирди. Дунё тарихини, ўз ўтмишимизни, унинг энг ёрқин саҳифаларини варақлади. Боболаримизнинг дунё илми, маданиятига қўшган ҳиссасидан, улар қуриб кетган мадрасаю миноралардан ҳайратланди. Ўз даврининг ҳам диний, ҳам дунёвий илмларини пухта ўрганди. Жаҳонда бўлаётган воқеа-ҳодисалар, жумладан, урушлар ва уларнинг сабаби, моҳиятини миллат манфаати нуқтаи назаридан тафаккур

чиғириғидан ўтказди. Шу билан бирга тарихимизнинг таназзул босқичлари, сабабларини тафтиш қилди, бу масалалар борасида Ҳожи Бақо, Хўқандбой Абдуҳолиқ ўғли, соатчи Бадриддин сингари дунёқараши кенг инсонлар билан мунозара ўтказди. Ана шу баҳслар, фикр алмашувлар натижасида хулосалар чиқариб, Чор Россияси даврида Туркистоннинг мустамлакага тушиб қолганлиги сабабини биринчи бўлиб матбуотда чоп эттирди ва Туркистонни озод қилиш бўйича режаларини ишлаб чиқди.

“Яшасун Туркистон мухторияти!”

1917 йил февралда оқпошшо Николай Романов тахтдан туширилди. Муваққат ҳукумат тузилиб, Россия сиёсатчиларини бирлаштирган партиялар ҳокимият учун курашга киришдилар. Бу тарихий лаҳзаларни Туркистон жадиidlари ҳуррият насимлари сифатида қабул қилдилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам енг шимариб, ишга киришди. “Худойи таоло бизга ҳуррият берди. Диний ва миллий ислоҳот ва тараққийимиз учун ҳаракат ва сайъ этмоқға йўл очикдур” (*Муҳтарам Самарқандийларға холисона арз // “Хуррият” газетаси, 1917 йил 13 май*).

“Иттифоқ” жамияти (партияси) фаоли сифатида бу ҳуррият неъматидан унумли фойдаланиш зарурлигини, “қадима иғво ва фасодни” унутиб, бирлашиб ҳаракат қилмоқ лозимлигини мунтазам даъват этиб турди. Муваққат ҳукумат даврида вақтинчалик ҳурриятга эришган халқни пароканда қилишга бўлган фитналар ва унинг келажакдаги фожиаларидан огоҳ этиб, юқорида таъкидланган, шунингдек, “Иттифоқ керак”, “Ба-

ёни ҳақиқат”, “Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат” каби мақолаларини ёзди, сиёсий ишлар, жумладан, сайловларда иштирок этиб, халқни бирлашишга чорлади.

1917 йил ёзида (октябрь тўнтаришигача ҳали тўрт ойча вақт бор) Россия ўз муаммолари билан овора бўлиб турган даврда Беҳбудий Туркистон халқлари келажагини ўйлаб янги таклиф билан чиқади: “Биз истаимизки, бутун Русия мусулмонлари мухторият (федерация) усули юзасидан тирикчилик қилсунлар... Туркистон мусулмонлари бундаги русий, яҳудий ва бошқалар қўшилган ҳолда... Туркистон ҳукумати таъсис этсак, ўзимизни мажлиси мушоваратимиз (парламентаризм) бўлсун” (*Баёни ҳақиқат // “Улуғ Туркистон” газетаси, 1917 йил 12 июнь*).

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳуқуқлари тенг фуқароли мамлакатнинг қонун чиқарувчи парламенти ва ундаги аъзолар сонидан бошлаб, маҳаллий ва номаҳаллий аъзолар саноғигача ўз фикрига эга эди.

Парламентдаги ўринлар ҳар бир миллатнинг сонидан келиб чиқиб тақсимланарди. Табиийки, туркистонли бўлмаганлар жуда оз жойни олишарди. Уларнинг орасида, албатта, руслар ҳам бор эди: “Самарқанд шахрининг рус ва мусулмон халқидан 60 нафар киши сайланиб балада (*шаҳар – Ҳ.С.*) идорасиға иш қиладилар ва ул нафарлар, албатта, халқнинг нуфус ва ададиға қараб бўлинур. Масалан, нуфусға тақсим қилганда мазкур ададларни 15 нафари руслардин, бир неча нафари яҳудийлар бўлур. Сабаби шулким, биз кўбдурмиз. Замони ҳозира ва адолат шунни талаб қилур” (*Иттифоқ керак // “Ҳуррият” газетаси, 1917 йил 3 июнь*).

Бу таклифга биринчи бўлиб хоризмдан қолган “буржуйлар” эмас, “морозовчилар”, яъни бўлғуси шовинист большевиклар қарши чиқадилар. Улар Беҳбудийнинг адолатли ҳисоб-китобидан хато топа олмайдилар. Бироқ унинг таклифларини “шошқалоқларча” берилган, дея эътироз билдирадилар. Шунингдек, ўзларининг ҳар жиҳатдан устунликларини кўрсатиб, шундай хулоса ясайдилар: “Мусулмонлар ўзларини бошқаришда ҳали руслардан кўп ўрганишлари керак. Думада ишбилармон, уддабурон, меҳнатсевар кишилар ўтирса, унда турли жамият ва сиёсий гуруҳ талабларини ёқлайдиган кишилар бўлса, шаҳарда ишлар яхши кетади. Бундай гуруҳлар русларда кўп бўлади, мусулмонларда эса бўлмайди... Фикримизча, агар мусулмонлар ва маҳаллий яҳудийлар сайловчиларнинг ярмини юбориб, иккинчи қисмини маҳаллий бўлмаганларга қўйиб беришса, иш равнақи учун фойда ва ҳаққонийлик бузилмаган бўлади” (*Қаранг: Самарканд 27 июня // газета «Самаркандъ», 30 июня 1917 г.*).

“Морозовчилар”нинг фикрича, мусулмонлар шу замин учун бегона бўлганларга думадаги 50 фоиз жойни ажратиб беришлари керак, акс ҳолда... Мана сизга “чор Россиясининг кирдикорларини, маҳаллий амалдорларнинг халққа нисбатан адолатсизликларини аёвсиз фош қилган” большевикларнинг шовинистларча чиқарган “адолатли” хулосалари.

Беҳбудий 72 кун умр кўрган Туркистон мухторияти таркибига кирган сиёсий арбоб бўлганлиги тарих зарварақларида ёзилган. “...1917 йилнинг 26–29 ноябрида Қўқон шаҳрида Туркистон ўлка мусулмонлари қурултойи

чақирилди. Курултой ўтказиш учун бошланган жой тасодифий эмасди. Бундан анча илгари, 1917 йил март ойида Тошкентда Туркистон мусулмонлари курултойи ўтказилиб, Туркистон мусулмонлари шўроси миллий марказини сайлаган эди. Унга Ўрта Осиёнинг ҳамма минтақаларидан вакиллар кирганди. Ўша пайтда Туркистон ўлкасининг кўзга кўринган сиёсий арбоблари – Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Носирхон Тўра, Муҳаммад Тинишбоев, Ўроз Сардорлар миллий марказда эдилар” (Иброҳим Карим. Мадаминбек. – Т.: “Ёзувчи”, 1993).

Беҳбудийнинг ўзига мурожаат қиламиз: “3-сизд ноябр ойида Тошкентда яна “Уламо жамияти” тарафидан барпо бўлди. Бу болшевик ҳаракати кўзғолғони эди. Самарқанд ва ҳукумати Туркистон Хўқандда қизғин музокаралар бўлиб, охири каминанинг таклифим ила дума шу қарорни чиқариб “Уламо жамияти”га боратурғон вакилларга ушбу қарорни берди:

“Туркистон ҳукумати болшевиклар қўлинда бўлмай, балки халойиқ қўлинда бўлсун. Баъзи мусулмон ва руслардан ҳам солдат-ишчилардан ўттиз нафар, яхудий ва арманидан икки нафар, жамиъ 32 нафар киши Туркистондан сайланиб, Туркистон ҳукуматини идора қилсун ва қонунлар чиқармоққа ҳақли бўлсун” (“Хуррият” газетаси, 1917 йил 19 декабрь).

Эътибор берган бўлсангиз, Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистонни бошқариш бўйича кутилмаган таклифни илгари суради. Маълумки, у муфтилик, қозилик вазибаларида ишлаган, демак, шариат илмининг билимдони бўлган. Ана шу диндор ин-

сон ўзи орзу қилган озод юртда парламент – Миллат мажлисини ташкил этиш, ҳар бир ҳудуднинг ўзига хослиги инобатга олинган қонунлар тузиш ниятини билдирган.

Озодликка бўлган интилишини, уни кутганлигини “Туркистон мухторияти” сарлавҳали мақоласидаги биргина кўчирмадан билиб олишимиз мумкин: “27 ноябрда Хўқандда Туркистон мухторияти Умумий мусулмон сиездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлиш учун ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!” (*“Хуррият” газетаси, 1917 йил 19 декабрь*).

Беҳбудий шу тарихий мажлисда иштирок этганидан фахрланишини айтмоқда. Шу билан бирга хавотирини ҳам ўтиниб тушунтирмоқда:

“...Шундоқ билмоқ керакки, бутун Туркистон халқи иттифоқ этса, қон тўкилмас. Ер ва амлок ҳам тақсим бўлмай қолур. Дин ҳам ривож топур. Минг карра доду бедодлик ихтилоф этмоқ учун иттифоқ этганмиз ва ихтилофимиз сабаби ила бадбахтликқа дучор бўлурмиз. Бутун Туркистон иттифоқ этса, 15 миллийунлик бир қувват уммонға келурки, шунга ер титрайду. Агар сўзумни фаҳмлатолган бўлсам, ўзимни бахтли ҳисоблардим” (*Маҳмудхўжа Беҳбудий. Туркистон мухторияти // “Хуррият” газетаси, 1917 йил 22 декабрь*).

Беҳбудий воқеа-ҳодисалар, авомнинг аҳволини билиб, ички келишмовчиликлар натижасида 15 миллион аҳолининг бирикмаслиги бадбахтликка олиб келиши мумкинлигидан огоҳ этаётган донишманд давлат арбоби сифатида кўз ўнгимизда гавдаланади. Афсуски, 1918 йилнинг

февралида Туркистон мухториятини қонхўр большевиклар топтаб ташладилар...

Беҳбудий Кўқондаги воқеалардан тушкунликка тушса-да, миллат манфаати йўлида тинмай хизмат қилганини расмий вазифаларда, жумладан, Самарқанд Мусулмон шўъроси Самарқанд маориф комиссарлигига сайланганда жонбозлик кўрсатади. Қийин очарчилик давридан ўтиш учун югур-югур қилиб, таниш сиёсатдонлар билан келишиб, Ҳиндистондан арзон нархда ғалла келтиришга муваффақ бўлади.

Мусулмон маориф қурултойи (съезди) Беҳбудийдан Бутунтуркистон маориф комиссарлигини, бугунги тил билан айтганда, маориф вазирлигини қабул қилишини сўрайди. 1918 йилда большевиклар ундан қутулиш учун Афғонистонга Шўро ҳукумати номидан элчи қилиб юбориш ҳаракатига тушади. Беҳбудий сиёсий ўйинни англаб, эътироз билдиради, албатта. Бироқ бу унинг Туркистон сиёсий доирасида муносиб ўрни бўлганлигини кўрсатадиган беқиёс далилдир.

Беҳбудий умрининг охиригача озодлик учун курашди. Туркистон большевиклар қўлига ўтиб, уларнинг зулми кучайгач, 1919 йили даврнинг зиёлилари тил бириктириб – Беҳбудий бошчилигидаги биринчи гуруҳ Қарши йўли орқали, Мунаввар қори раҳбарлигидаги иккинчи гуруҳ Оренбург орқали Антанта давлатларидан ёрдам сўраш учун йўлга чиқади. Мунаввар қори гуруҳи чегарада қўлга олиниб, ортга қайтарилади, Беҳбудий ва ҳамроҳлари эса большевиклар фитнаси билан, тахминларга кўра, Қарши шаҳрида қатл этилади, лекин дафн этилган жойи ҳалигача номаълумлигича қолмоқда.

Беҳбудийнинг 1919 йили шаҳид бўлганлиги маълум бўлгач, Туркистоннинг фаол ёшлари у ҳақида оташин хотиралар, ашъорлар битиб нолалар чекишган. Бир қайғули марсияларки, давр матбуоти қатларида мангуга муҳрланган:

*Амалимнинг юлдузиким, кўз тикди
Қора, жирканч ўлим кони ерларга.
Савол бердим: “Йўқотганим қайда?” деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга...*

(Чўлпон)

*Сани мундин буён Турон кўролурму, кўролмасму?!
Санинг мислингни Туркистон тополурму,
тополмасму?
...Ватан авлоди ёд этди, сани хурмат-ла шод этди,
Ва лекин интиқомингни ололурму, ололмасму?*

(Садриддин Айний)

Ўзини Беҳбудийнинг маънавий ўғли деб билган самарқандлик жадид Вадуд Маҳмуднинг қолдирган фикри диққатга сазовордир:

“Маҳмудхўжа Беҳбудий ким эди... (Аввал ким эди)?

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон деган ўлканинг бошлиғи эди.

Маҳмудхўжа Туркистоннинг йўлбошчиси эди.

Маҳмудхўжа ўзининг Туркистон боласи эканлигини тушунган бир йигит эди. Шунинг учун у

бизга, Туркистонга ҳар нарса эди. Маҳмудхўжа Туркистоннинг янгилик даври тарихинда ёруғ бир чироғ эди. Маҳмудхўжанинг оти Туркистон тарихида зийнатлик мумтоз ўрун олишга муносиб бир отдир”.

Бошқа ишлари озодлик ғоясига хизмат қилди

Таълим. Бехбудий озодликка эришишдан аввал юртни мустақил бошқара оладиган, миллий қадриятларини асраган ҳолда ривожланган давлатлар қаторига олиб чиқадиган авлодни тарбиялаш зарурлигини англаб етди. Бу йўлда у ўз даврининг барча таъсирчан воситаларидан имкон доирасида фойдаланди.

Авалло, орзудаги авлодни тарбиялаш учун 1903 йилдан янги мактаблар ташкил эта бошлади. Она тилида ўқитиладиган янгича дарсликлар яратиш ишига киришди. Самарқанд шаҳри яқинидаги Ҳалвойи ва Ражабамин қишлоқларидаги янги мактаблар учун *“Рисолаи асбоби савод”* (1904), *“Рисолаи жуғрофияи умроний”* (1905), *“Рисолаи жуғрофияи Русий”* (1905), *“Мунтахаби жуғрофияи умумий”* (1906), *“Китобат ул-атфол”* (1908), *“Амалиёти ислом”* (1908), *“Тарихи ислом”* (1909) китобларини ёзиб, чоп эттирди. Шу билан бирга география ва тарих фанлари учун харита тайёрлаб, босмадан чиқаради.

Яна бир муҳим масала – янги фанлардан дарс берадиган муаллимларни тарбиялаш ҳам унинг диққат марказида бўлди. “Уламо тарбияхонаси мактаб ва мадрасадир. Агарда ўшал мактаб ва мадрасада муаллим ва мударрислари олим бўлса ва шогирдлариға кўнгли илан таълим берса, ал-

батта, илм ҳосил қилар. Агарда муаллимни(нг) ўзи, ҳозирги аксар мактабдор ва мударрислардек, камҳафсала ва ёинки кам илм бўлса, ёинки илми бўла туруб, усули таҳсилдан хабарсиз бўлса, они шогирдлари нодон қолур” (“Тужжор” газетаси, 1907 йил 29 октябрь).

Бу фикрлари билан олий маълумот берадиган мадрасалар ислоҳига ҳам алоҳида эътибор қаратилиши лозимлигини таъкидлади. “Сукут сақлаб юраверсак, беш-ўн йилдан кейин янада нодонроқ бўлиб қоламиз, хор бўламиз. Шунинг учун ҳам жим юришимиз етар! Диний мадраса ва мактабларимизни ислоҳ этайлик!” (*Ўша манба*).

Адабиёт. XX аср бошларида адибларни тўғри тарбиялаб, уларнинг қўлига қалам тутқазиш, адабиёт орқали ўзликни англашга ва оқибат халқни озод бўлишга даъват этиш жадидларнинг орзуларидан эди. Адабиётшунослар Беҳбудийни миллий драматургиямиз асосчиси деб билишларини юқорида айтдик. Бироқ унинг жадид ҳикоячилигининг йўналишини белгилашда ҳам илк машқи билан ёш адибларга намуна бўлгани, уларга муружаат қилганига тарих гувоҳлик бермоқда. 1909 йил аввалида ёзилган мазкур ҳикоя “Оқ елпоғичли чинли хотун” деб номланади. Адиб унга “Тасодиф” деган кириш сўзи ва сўнгсўз ўрнида “Интиҳо” деб номланган изоҳ ёзган. Ҳикоя асосини дунё кезаётган файласуфнинг қабристондаги ҳали тупроғи қуримаган янги қабри оқ елпоғичи билан елпётган жувонни учратиши ва бу нотабий ҳаракат синоатини топишга интилиш ташкил этади.

Матбуот. Яна бир улуғ маърифатпарвар Абдулла Авлоний “Самарқанд” газетасининг ўз давридаги аҳамияти ҳақида “Элу халқнинг кўзи-

ни очишга боис бўлди”, деб ёзганди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ноширлиги ва муҳаррирлигида чоп этилган мазкур нашр ҳақиқатан ҳам миллий матбуотимиз тарихида бетакрор ўрин эгаллайди.

Бу ҳақда Садриддин Айний ёзиб қолдирган: “1908нчи йилдан ўз идорасинда бирон газета чиқармоқ фикрига тушуб, 1913нчи йил апрел ойинда бу мақсадига етишуб “Самарқанд” газетасининг бир неча рақамини чиқаришга муваффақ бўлгон”, (*Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси, 1920 йил 8 апрель*) деб ёзади, архивдаги (*Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, 18-фонд, 1-рўйхат, 8752-иш*) маълумотлар ҳам бу фикрларни исботлайди. Шу ўринда ёзилган аризаларда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг имзолари сақланганлигини таъкидлаш жоиз.

“Ойина” халқни уйғотиш... учун яхшигина хизмат этди”, деган таъриф Беҳбудийнинг шогирди Ҳожи Муин қаламига мансуб. Абдулла Авлоний эса “бу журнал “Ойина” чиққунча чиққон журналларнинг энг биринчи ва яхшиси эди”, дея баҳо берган. Журнал саҳифалари даврнинг янгича яшашга иштиёқманд, озодлик орзусидаги зиёлилари учун фикр айтиш майдонига айланади.

Хулоса шулки, Маҳмудхўжа Беҳбудийга юртни озод қиладиган авлодни тарбиялаш мақсадида шахсий мол-мулкларини тикиб (Бахшитепадаги боғи), мактаб қуриб, дарслик ёзиб, жадид адабиётини яратиб, газета-журнал чиқарган, вақти келганда озодлик учун курашган, бу йўлда жонини қурбон қилишдан ҳам чўчимаган БУЮК ШАХС эди.

Аммо жорий йил (январь ойида бўлиши шарт эмас) Фитрат, Қодирийларни тарбиялаган улут бобомиз таваллудининг 145 йиллиги муносиб нишонланармикан?..

Муҳтарам Эркинжон Оқбўтаевич!

Сиз, аввало, ҳукумат аъзоси ҳисобланасиз. Шу боис Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллик юбилейини республика миқёсида нишонлаш бўйича ҳукуматга таклиф киритишингизни сўраймиз.

Таклифда, биринчи навбатда, **Беҳбудий ўлимидан кейин большевиклар тортиб олган “Решетников, 7”, яъни “Самарқанд” газетаси, “Ойина” журнали таҳририяти ходимлари фаолият кўрсатган уй тарихий музейга айлантирилса.** Истиқлол давридаги кўплаб мурожаатлар Абдулла Қодирий уй-музейи каби турли баҳоналар билан ортга сурилди. У ерда алоқачиларнинг даққиюнусдан қолган бир-иккита “аҳамиятга эга бўлган” кабеллари бор эмиш, деган даъвони эшитяпмиз доимо.

Шунингдек, **Беҳбудийнинг “Падаркуш” асари сабаб ташкил этилган кун – Ўзбекистонда театр кун**и сифатида нишонланса.

Тошкентда матбуот соҳасида, Самарқандда сиёсий-ижтимоий фанларга, Қаршида адабиётга ихтисослашган Беҳбудий ижодий мактаблари ташкил этилса.

Самарқанд вилояти ҳокимлиги муассислигидаги “Зарафшон” газетасининг асосчиси ва биринчи муҳаррири сифатида Маҳмудхўжа Беҳбудий таъкидланса.

Кутубхоналардан бирига “Беҳбудия кутубхонаси” номи берилса, янги қурилаётган кўчаларга номи қўйилса... унинг хизматлари давлат миқёсида тан олинган бўларди, назаримизда.

Қолаверса, Фармон Тошев, Нусрат Раҳмат сингари Самарқанднинг жонкуяр зиёлиларидан ҳам жўяли таклифлар чиқиши, шубҳасиздир.

Эркинжон ака, агар Сизнинг ташаббусингиз билан савобли ишлар амалга ошса, Бехбудий бобомизнинг руҳлари шод бўларди, тарихий ҳақиқат тикланарди.

Қимматли вақтингизни олганим учун узр айтиб, масъулиятли фаолиятингизга Аллоҳдан мадад сўраб, ҳурмат билан

Ҳалим САЙИД,
*“Меҳнат шуҳрати” ордени,
“Олтин қалам” миллий мукофоти совриндори*

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 7 январь*

БЕҲБУДИЙ ВА ҚОДИРИЙ ёхуд мен Раънони нега севаман?

*(Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби,
адабиётшунос олим Иброҳим Ғафуровга мактуб)*

Ассалому алайкум, Иброҳим ака!

“Олтин қозиқ” деб номланган китобингизда “Қодирий. Сиймо”(эссе)ни ўқиб, миямдаги тугунлар ечилгандек бўлди. Абдулла Қодирий ҳаёти-ни, унинг асарларини ҳар ким ҳар хил англайди, ўқийди, ўзича кашф этади. Камина ҳам улар қаторида. Аммо эссе мутолаасидан кейин, Қодирийни Иброҳим Ғофуров бўлиб ўқигим келди. Айтганингиздек, “Қодирий ижоди ҳақида Умарали Норматов, Собир Мирвалиев, Наим Каримов, Бегали Қосимов сингари олимлар тадқиқотлари, Ўткир Ҳошимов, Хайриддин Султон каби адибларнинг адибона таҳлил ва талқинларини ўқиганда улуғ ёзувчи маҳоратининг такрорланмас қирралари ҳақида кутилмаган тасаввурлар ҳосил қиламиз, инсоний хусусиятларининг чўнг қатламларига янада чуқурроқ кириб боргандай бўламиз”.

Шундай бўлса-да, кўнгилтўлмаслик аломати бўлмиш “аммо”ни ишга солиб, дилингиздагини тўкиб солишингиз, жумладан, “Биз, янги замонларнинг кишилари учун Абдулла Қодирий таржимаи ҳолининг жуда кўп томонлари, саҳифалари номаълум”лигидан озор чекишингиз китобхонга, хоссатан, каминага-да, юқди. Айниқса, Қодирийнинг отаси, бобоси, унинг китобга, адабиётга

меҳрини, Туркистон тарихига қизиқишини тарбиялаган инсонларни бизга таништиришингиз, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори ҳазратларининг ва бошқа маърифатпарварларнинг унга таъсирини, уларнинг Қодирийга нақадар меҳр кўрсатишганини, матбуотдаги фаолиятини, адабиёт оламига кириб келиши, ёзган асарлари ҳақида ўша даврга саёҳат қилиб, чиндан яшаб, улар даврасида кўрганларингизни тасвирлаб беришингиз бизга-да, кўприк вазифасини ўтади.

Жадид боболар, айниқса, бетакрор сиймо Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳаёти ва фаолиятдан бироз таниш мухлис сифатида Сизнинг тасвирларингизга, таҳлилларингизга, ҳуррият, миллат равнақи йўлида қайғурган зиёлиларни ўзаро меҳрли боғлашларингизга ҳавас қилдим.

Ёзганларингизни ўқиб, Қодирий асарлари, алалхусус, икки улуғ – “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари воқеалари марказида уйланиш тугуни ҳақидаги таҳлилингиздан мутаассир бўлиб, ўзимча кашф этганим – адиб армони ҳақидаги ўйимни айтгим келди.

Беҳбудийнинг 1919 йилда шаҳид бўлганлиги маълум бўлгач, Туркистоннинг фаол зиёли ёшлари у ҳақида оташин хотиралар, ашъорлар битиб нолалар чекишган. Бир қайғули марсияларки, давр матбуоти қатларида мангуга муҳрланган.

*Бу кун дунёда бир маҳшар қўпубди,
Бу ер юзини титратма тутубди.
Кўк бўлса, қоп-қоронғу чодини
Бошига ўраган, йиғлаб ётибдир..*

(Вадуд Маҳмуд)

Беҳбудийни ёд этмаганидан биров оғринганим ҳам ҳақиқатим эди...

Иброҳим ака! Ёзганларингиздан кейин Кумушнинг ўлимини йиғлаб-йиғлаб ўқиганларим, тўлғониб-тўлғониб ухлормаганларим, бошқа ёш юраклар каби “ёзувчи нега уни ўлдиради” саволи исканжасида чеккан изтиробларим... Сўнг Анвар мирзони (“Меҳробдан чаён”) таниб, Раънони ундан пинҳона рашк қилиб, севишганлар тақдиридан мамнун бўлиб (майлига юртдан қочиб кетса ҳам), “ёзувчи Кумушни ҳам ўлдирмаса бўларди-ку”, дея гўдакларча ўйлаганларим... ҳамма-ҳаммаси чекинди. Сиз каби камина ҳам кутилмаганда жаҳид боболарнинг орасига тушиб қолди. Воқеаларни кетма-кет жойлаб улар билан ҳамнафас яшаб кўрдим, фикрларим улғайгандек, кўзларим чарақлаб очилгандек бўлди!.. Романдаги рамзлар, тимсоллар намоён бўла бошлади...

Устоз! Қодирийнинг Беҳбудийдан олган пайровлари ҳақида ёзасиз. Унга эргашган жиҳатларини кўрсатасиз. Демак, Қодирий Чўлпону Фитрат каби Беҳбудийга бағишлаб марсия битмаган эса-да, “Меҳробдан чаён”даги Анвар образида уни тасвирлаган, назаримда. Бошқача айтганда, ёзувчи роман қаҳрамонини буюк Беҳбудийнинг прототиби асосида яратади. Асарнинг бош ғояси эса озодлик бўлиб қолаверади.

Рамзлар... Роман сўнгида Анвар Раънони олиб юртдан хуфия чиқиб кетиши – Беҳбудийнинг озодликни авайлаб бағрига босиб, ташқи дунёдан паноҳ сўраши эди. Негаки, Қодирий Анвар – Беҳбудийни яхши биларди, тушунарди. Беҳбудий ҳам Анвар каби ёшлигида мирзолик қилгани тасодиф эмасдир? Беҳбудий умрининг якуни номаълум-

лигини Қодирий Самарқандга бориб аниқлашга ҳаракат қилган. Романда ҳам ёзувчи ўзи бориб Анвар тақдирини суриштирган ва қаҳрамон ҳаётининг якунини ноаниқ қолдирган. Раъно – хурриятнинг тақдири ҳақида эса ҳеч гап йўқ. Негаки, роман ёзиб тугатилган давр (1928 йил)да ҳали Мунаввар қори ва унинг сафдошлари қатағонга учрамаган, Туркистонда большевиклар “босмачилик” деб ном қўйган, аслида эса миллий озодлик ҳаракати давом этаётган, бошқача айтганда, хуррият тақдири номаълум фурсат эди. Беҳбудийнинг миллат орзусини топтаган большевикларга қаршилиги – Анварнинг ҳукмдор адолатсизликларига норозилиги, унинг Раъноси – озодлигига дахл қилиши...

Раъно – қатағон йилларию истиқлол даври адабиётшунослигида ҳам турли баҳсларга сабаб бўлаётган гўзал образдир. Шу ўринда университетдош дўстим, филология фанлари доктори Баҳодир Каримнинг “Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур” дея номланган салмоқли тадқиқот китобида келтирилган Раъно образи борасидаги баҳсга қисқача тўхталсак. Муаллиф бошқа бир тадқиқотчи Х.Лутфиддинованинг китобидан “Раъно бир қараганда замин фарзандидек, укаларига қарайди, уй юмушларини бажаради, отинлик қилиб қизларга сабоқ беради. Гўё реал ҳаётга боғлангандек таассурот қолдиради. Аслида эса у ҳаётда эмас, ижодкор орзусида эди”, “Хонлик замонида Раъно типисидаги қиз-жувонлар бормиди ёки йўқмиди?” каби кўплаб иқтибослар келтиради. Б.Каримов уларга жавоб тариқасида “Юқоридаги кўчирмаларнинг айримларига қўшилиш мумкин, аммо кўписида эътирозга сабаб

бўладиган, фикрлашадиган ва баҳслашадиган жиҳатлар йўқ эмас. Баъзан рисола муаллифининг Раъно образини тасдиқлаётгани ҳам, рад қилаётгани ҳам, хайрихоҳ ёки холис муносабати ҳам, умуман, илмий мезон сезилмай қолади. Мужмал”, деган фикр айтади.

Нега бу каби баҳслар тугамаётганини энди тушунгандекман. Раъно ўз даври қизларига ўхшамаган, Қодирий ўйлаб топган бу эзгу образ – озодлик тимсолидир. Шу маънода атоқли олим, ёзувчимиз Ойбекнинг фикрини ёдга олсак, масала анча ойдинлашади:

“Абдулла Қодирий типик жадид эди... Асарларининг мавзулари, идеяларигина эмас, балки уларнинг формал тузилишлари, бадиий хусусиятлари, даражалари ҳам жадид адабиётининг типик намуналарини ташкил этади”.

Жадидлар ғояси нима эди? Минг маротаба айтилди, яна такрорлаймиз – ОЗОДЛИК эди!..

Мен сени севаман, Раъно!!!

Иброҳим ака, бу фикрларинг баҳсталаб дейишингиз мумкин... Ҳолбуки, Сиз ёзган эссе ва академик олимимиз Наим Каримовнинг “Адиб абадияти” (“Ишонч” газетаси, 2019 йил 28 сентябрь)даги мақоласи хулосамга далда бўлди. Ундан иқтибос:

“Қодирий “Бахтсиз куёв” драмаси билан Беҳбудийнинг, шеърлари билан эса Фитрат, Чўлпон ва Таваллолар сафига келиб қўшилгандек бўлди. Лекин шу даврда рўй берган тарихий воқеалар – Чор Россияси зулмига қарши кўтарилган 1916 йил кўзғолони, 1917 йил Февраль инқилоби, Туркистон Мухторият ҳукуматининг барпо этилиши ва большевиклар томонидан тор-мор қилиниб, Қўқон шаҳрининг қонга ботирилиши, 1917 йил-

дан кейинги талотўплар уни ўзбек халқининг тарихий тақдири тўғрисида ўйлашга мажбур этди”.

Бу сўзлар изоҳга ҳожат сезмайди... Бироқ “Меҳробдан чаён”да кўринган рамзу тимсолларни “Ўткан кунлар”дан ҳам қидиргим келди ва ажаб манзарага дуч келгандек бўлдим. Беҳбудий ёзган “Падаркуш” асари ўқимаган боланинг отасини ўлдириши ҳақидагина эмас, балки мол-дунё, ҳокимият васвасасида қатл этилган Мирзо Улуғбек билан боғлиқ отакушлик фожиасидан бошланган Туркистон таназзули хусусидаги трагедия эканлигини Қодирий яхши биларди.

“Ўткан кунлар” ёзилган давр 1919–1920 йил дейилади манбаларда. Туркистон мухторияти 1918 йилда қонга ботирилганидан миллатнинг барча зиёлилари қатори Қодирий ҳам изтиробда қолади. Романда Кумушбибининг ўлими бу фақатгина муҳаббатнинг эмас, балки Қодирий кўз ўнгида содир бўлган Туркистон мухториятининг аянчли ҳалокати, телбага айланган Зайнабнинг аҳволи эса мустамлакада қолган авомнинг ҳоли эди. Шунинг учун асарни ўқиган зиёли, аввало, Кумушбиби ўлимидан қаттиқ қайғуга ботади. Ҳатто, адибнинг ўзи ҳам бу саҳнани йиғлаб-йиғлаб ёзганини яширмайди. Қаттол замонда яшаб, большевикларнинг асл мақсадини англаб етган Абдулла Қодирийдек буюк шахс ўзи яратган биргина образ тақдири учунгина йиғлашини... бошқача тушунишни истадим. Негаки, Кумуш ўлимга маҳкум эди – суюкли Туркистон мухторияти шаҳид бўлган эди... Қилмишини англолмай қабристонда тентираган телбанамо Зайнабга “баттар бўл”, дея унинг тақдирига бефарқ қаролмайсиз – залолатга ботган авом-да, ахир...

Бир пайтлар “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари фонида зерикиб ўқиганим – “Обид кетмон”ни шу кунларда қайтадан мутолаа қилишим шартлигини англаб турибман. Ҳойнаҳой, мухторият бостирилгач, большевиклар даврида бир мучал йили яшаб, маслагидан қайтмаган Мунаввар қори Абдурашидхонов асосий қаҳрамон бўлиб чиқса ҳайратланмайман. Жадид боболар ҳаётини қадам-бақадам ўрганган яна бир жонқуяр устоз олим Сирожиддин Аҳмаднинг “Обид кетмон” асари хусусидаги янгича қарашлари акс этган “Мағлубиятга тенг ғалаба” (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2019 йил 27 декабрь) мақоласи бунга ишора бериб турибди...

Иброҳим ака, бугун Абдулла Қодирий сиймосига давлат ва унинг биринчи раҳбари даражасида берилаётган ҳақиқий баҳодан, боболарга муносиб эътибордан суюниб турибмиз.

Мактубдан мурод юқоридаги ўйларимни тасдиқлатиш эмас. Мақсад шуки, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхоновга Чор Россияси “Охранка”си томонидан босилган, шўро “НКВД”си ва унинг давомчиси (“КГБ”) қўллаган “панисломист”, “пантуркист”, “англизпараст” тамгалари шу кунларгача олиб ташланмаганини яна бир бор таъкидлашдир. Акс ҳолда истиқлол даврида Фитрату Чўлпонлардан аввал уларнинг устозлари – шахсий мол-мулкларини тикиб, мактаб қуриб, дарслик ёзиб, жадид адабиётини яратиш, газета-журнал чиқариб, озодлик учун курашадиган ёшларни, жумладан, Қодирийларни тарбиялашда жонларини қурбон қилишдан ҳам чўчимаган Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов тақдирланган бўлмасмиди?..

Январь ойида Маҳмудхўжа Беҳбудий таваллудининг 145 йиллиги... Дунёда Иккинчи жаҳон урушининг махфий архивлари давлат раҳбарлари томонидан очиқланаётган фурсатда бу икки бобомиз ва уларнинг сафдошлари ҳақидаги ўта махфий маълумотлар очилиши, айтилиши ва муносиб баҳоланиши асл ҳақиқатга бўлган ҳурмат нишонаси бўларди...

Эҳтиром билан, талабангиз

Ҳалим САИД

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 18 январь*

106 ЙИЛ ЎТИБ, “ПАДАРКУШ” ЯНА ТЕАТР САҲНАСИДА

Самарқандда Туркистон жадидлар ҳаракати асосчиси, атоқли жамоат арбоби, буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий таваллудининг 145 йиллигига бағишланган тадбирлар ўтказилди.

Жумладан, вилоят мусиқали драма театрида ижодий учрашув ва байрам томошаси ташкил этилди.

Мазкур даргоҳда 1914 йилнинг 15 январь кунини ёш маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий саъй-ҳаракати билан илк бор адибнинг “Падаркуш” драмаси саҳналаштирилиб намойиш этилган ва Самарқанд вилояти драма театрига асос солинган. Бугунги намойишда саҳнага чиқиб келган Бехбудий образи залдагиларга ўша машҳур иборани яна бир карра ёдга солди: “Театр бу ойнадир, театр ибратхонадур...”

Каттақўрғон шаҳар драма театри актёрлари томонидан Маҳмудхўжа Бехбудий қаламига мансуб “Падаркуш” драмасидан парчалар ижро этилди.

*“Zarnews.uz” сайти,
2020 йил 20 январь*

“БОБОМ ОРЗУ ҚИЛГАН КУНЛАР”

Вилоят Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий марказида жадидчилик ҳаракати етакчиларидан маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудий таваллудининг 145 йиллиги муносабати билан маданий тадбир ўтказилди. Самарқанд вилояти ҳокими ўринбосари Р.Қобилов, таниқли публицист-ёзувчи Н.Раҳмат ва бошқалар иштирокидаги тадбирлар унинг ҳайкали пойига гул қўйиш билан бошланди.

Тадбирда маърифатпарвар бобомизнинг ҳаёт йўли, илмий-адабий мероси хусусида сўз юритилиб, яқин келажакда Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий номидаги ижод мактаби ташкил этилиши, шаҳар марказида ҳайкали ўрнатилиши режалаштирилгани маълум қилинди.

– Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин бобомнинг номи қайта тикланди, – дейди Шохрух Беҳбудий. – Ҳар йили унинг таваллуд топган куни арафасида вилоят Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий марказида тадбирлар ташкил этиш анъанага айланган. Бу йилги тадбирлар ҳар йилгидан ўзгача, вилоят миқёсида ўтказилаётганлиги учун ташкилотчиларга миннатдорлик билдираман. Бобом орзу қилган кунлар етиб келди. Биз бу кунларнинг қадрига етиб яшашимиз керак.

Тадбир қатнашчилари муассаса ҳовлисида ўрнатилган Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳайкали пойига гуллар қўйди.

Куннинг иккинчи ярмида Самарқанд давлат университетида “Маҳмудхўжа Беҳбудий ва барҳаёт ғоялар” мавзусида адабий кеча ташкил этилди. Унда Беҳбудий ташаббуси билан ташкил этилган “Самарқанд” газетаси, “Ойна” журнали, яратилган дарсликлар, ноёб илмий ва бадиий асарлар халқни илм-маърифатга чорлаганлиги, унинг бой адабий мероси бугунги кунда ҳам ўсиб келаётган ёш авлод учун улкан тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги таъкидланди.

Вилоят мусиқали драма театрида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси асосида саҳналаштирилган спектакль намойиш этилди.

Тўлқин СИДДИҚОВ

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 21 январь*

БЕҲБУДИЙ ҚОЛДИРГАН МАЪНАВИЙ ҲАЗИНА

*Уни қанча ўргансак, тарғиб этсак, халқимиз
бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб
етади*

Президентимиз Шавкат Мирзиёев парламентга қилган Мурожаатномасида жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз кераклиги ҳақида алоҳида тўхталиб ўтди. Хусусан, халқимиз тарихининг мураккаб дамларида маърифат машъалини баланд кўтариб чиққан аллома ва адиб, буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллик таваллуд санасининг кенг нишонланишига ҳам алоҳида эътибор қаратди.

Қувонарлиси, юртимизда буюк аждодларимизнинг бой илмий меросини ўрганиш, кенг тарғиб қилиш ва улар қолдирган маънавий меросни тадқиқ этиш борасида изчил ишлар олиб бориляпти. Шу маънода Президентимиз Мурожаатномасида Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақидаги фикрларни тинглаб, бутун ҳаётини илм-фан ривожига, инсон маънавиятини бойитишга бағишлаган буюк маърифатпарварнинг номи янада улуғланишидан қувондим.

Бу бежиз эмас. Чунки Беҳбудий каби буюк аллома ва мутафаккирларимизнинг илмий, маънавий ва маърифий меросини чуқур ўрганиш ёшларни ҳар томонлама баркамол инсонлар этиб тарбиялашда, уларни Ватанга муҳаббат, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида улғайтиришда муҳим омил бўлади.

Тўғри, айна кунларда Самарқандда аллома таваллуд куни муносабати билан “Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳафталиги” ўтказилмоқда. Самарқандлик ёзувчи ва шоирлар, журналист ва театршунослар, илм-фан ва маданият намояндалари, давлат ва жамоат ташкилотлари вакиллари жойларда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳаёт йўли, илмий-ижодий мероси ва кейинги пайтда уни ўрганиш борасида олиб борилаётган ишлар ҳақида сўз юритмоқда.

Шунингдек, Самарқанд шаҳрида буюк маърифатпарвар уй-музейини ташкил этиш, шаҳарнинг марказий ҳудудларидан бирида унинг муҳташам ҳайкалини ўрнатиш режалаштирилди.

Энди бу эзгу иш янада кенг миқёсда олиб борилади. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, “Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади”. Биз, ижодкорлар ҳам бу хайрли ишлардан асло четда турмаймиз.

Нусрат РАҲМАТ,

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
журналист*

*“Zarnews.uz” сайти,
2020 йил 24 январь*

НАВОИЙ ВА САМАРҚАНД ВИЛОЯТЛАРИДА ШИРОҚ ҲАҚИДА ТЕЛЕСЕРИАЛ ҲАМДА МАҲМУДХҲҲ БЕҲБУДИЙ ФАОЛИЯТИГА ОИД БАДИИЙ ФИЛЬМ СУРАТГА ОЛИНАДИ

“Ўзбеккино” миллий агентлиги ва Самарқанд вилояти ҳокимлиги томонидан ўзбек халқининг буюк сиймоларига бағишланган фильмларни суратга олиш бўйича келишувга эришилди.

Улардан бири саҳрода шоҳ Доро бошчилигидаги форс босқинчиларининг катта қисмини донолиги ва жасорати билан енгган сак қабиласига мансуб чўпон Широқ ҳақидаги сериал ҳисобланади.

Кейинги лойиҳа таниқли маърифатпарвар, жадидчилик ҳаракатининг таниқли намояндаларидан бири, атоқли ёзувчи, драматург Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақида бадиий фильм яратишдан иборат. Таъкидлаш жоизки, бу йил Ўзбекистонда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллиги кенг нишонланади.

Ушбу келишув ҳақида сўз юритар экан, “Ўзбеккино” раҳбари Фирдавс Абдухолиқов Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида илгари сурилган миллий қаҳрамонлар хотирасини абадийлаштириш муҳимлиги тўғрисидаги ташаббуси ҳаётга татбиқ этилаётганини таъкидлади.

– Самарқанд вилояти ҳокими Эркинжон Турдимовдан мамлакатимиз раҳбариятининг буюк

тарихий шахслар хотирасини абадийлаштириш бўйича кўрсатмаларини амалга ошириш, шу қаторда Иккинчи жаҳон уруши пайтида Германиянинг Амерсфорт немис концлагерида асирга олинган ўзбекларнинг жасорати ва мардлиги ҳақида фильм яратишни йўлга қўйиш бўйича кўрсатган ташаббуси учун миннатдормиз, – деди Фирдавс Абдуҳолиқов. – Мамлакатимизнинг ҳар бир минтақаси мутасаддилари нафақат тарихимиздаги буюк шахслар номи билан фахрланиши, балки уларнинг номларини абадийлаштиришга ҳаракат қилиши керак. Ушбу лойиҳалар, шунингдек, кино саноати ходимларини иш билан таъминлашда, муҳими, жараёнга ёш киноижодкорларни жалб қилишда муҳим аҳамиятга эга. Улар ҳам ўз навбатида хориж киноижодкорлари билан биргаликда тарихий фильмларни яратиш бўйича катта тажриба орттиради.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақидаги фильмни Самарқандда шу йилнинг охиригача суратга олиш режалаштирилган.

Томонлар Широқ ҳақидаги телесериални суратга олишда маслаҳатчи сифатида чет эллик режиссёрларни таклиф қилишга қарор қилишди. Навоий вилоятида фильмни суратга олиш масаласи ҳам муҳокама қилинмоқда. Ушбу вилоят ҳудудида фильмда Широқнинг душманларни адаштиришига мос келадиган саҳролар бор. Шу муносабат билан “Ўзбеккино” ва Самарқанд вилояти ҳокимлиги ушбу лойиҳада иштирок этиш учун Навоий вилояти ҳокимлиги вакилларини таклиф қилишмоқчи.

Широқ ҳақидаги телесериалнинг сценарийси ёзувчи ва кинодраматург, 20 дан ортиқ сериал

ва бадий фильмлар сценарийсини ёзган Назар Холиқуловга (Назар Эшонқул) тегишли. “Ўзбеккино” раҳбарияти юқоридаги фильмларнинг режиссёрларини танлов асосида танлаб олишни режалаштирмоқда.

**“Ўзбеккино” миллий агентлиги
ахборот хизмати**

*“Zarnews.uz” сайти,
2020 йил 29 январь*

БЕҲБУДИЙГА БАХШИДА ҲИКОЯЛАР

Таниқли ёзувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист Нусрат Раҳматнинг “Жадид (Беҳбудийга бахшида ҳикоялар)” асари (*Тошкент шаҳри, “Noshirlik yog’dusi” нашриёти*) нашрдан чиқди.

Аллома ва адиб Маҳмудхўжа Беҳбудий таваллудининг 145 йиллигига бағишлаб чоп этилган мазкур роман Туркистон жадидчилик ҳаракати ва жадидларнинг маърифатпарварлик ғояси, халқ онгига миллий рух, маънавиятни сингдиришдаги ҳаракати қаламга олингани билан ҳам эътиборли.

– Қўлингиздаги асар анъанавий қисса ёки роман жанрига унчалик мос келмаслигини тан олишим керак, – дейди муаллиф. – Аммо бугун Ғарбнинг номдор ёзувчилари эски қолипларни бузиб, саргузаштлар, афсоналар, детективлар, публицистикага йўғрилган асарлар ёзишаётганини ҳам эътибордан четда қолдириш ўринли бўлмас. Муҳими, бу асар, ундаги ҳикоялар Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир китобхон учун қадрли. Чунки биз жадидлар ҳаётини чуқур билмаймиз, улардан ибрат олишга жазм этмаймиз. Бугунги мустақилликнинг тамал тошини жадидлар қўйганлигини ёшларга уқтирмаймиз.

Роман фақат Беҳбудий ёки жадидлар ҳақидагина эмас, маориф ва маънавият учун жонини тикканлар, тамаддуни баланд ёки ночор бўлганлар, улар орасидаги тафовутлар, зиддиятлар ҳақида ҳамдир. Асарда 1868 йилда Самарқанднинг Чор аскарлари томонидан ваҳшиёна босиб олиниши,

1917 йилда Туркистон мухториятининг хокитуроб қилинишини Нусрат Раҳмат биринчи бор бадий ноталарда тасвирлаб берган.

Асарни ўқир экансиз, беихтиёр XX аср бошидаги ҳаёт кўз ўнгимизда намоён бўлади. Шу билан бирга жаидлар авлодининг бугунги ҳаёти “Номаълум одам монологи”да баланд маҳорат билан чизилади. Уларнинг тақдири сизни бефарқ қолдирмайди.

Акрам БЎРИЕВ

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 30 январь, 13-сон*

“АДИБИ АВВАЛ”

Тарихимиз саҳифаларини варақлаган киши жаҳолат ва хурофот қурбони бўлган не-не улуғ зотларнинг жасоратли ҳаёти ва фидойи фаолиятдан хабардор бўлади.

Шулардан бири Маҳмудхўжа Бехбудийдир.

Самарқанд вилояти Тойлоқ тумани Бахшитева қишлоғида туғилган Маҳмудхўжа Аҳмад Яссавий сулоласидан бўлиб, отаси Бехбудхўжа, катта бобоси Ниёзхўжа асли Самарқандда яшаб, фаолият кўрсатгани учун Ниёзхўжа “қори Ниёзхўжа Урганчи” исми билан шуҳрат қозонган. Ниёзхўжанинг ўғли Солихўжа ҳам қорилик ва имомлик билан тирикчилик қилган. Солихўжадан Бехбудхўжа исми ўғил ва икки қиз қолган.

Маҳмудхўжа Бехбудий 6-7 ёшларида Самарқандда катта тоғалари Муҳаммад Сиддиқ ҳузурида хат-саводини чиқаради. Кейин отаси Қуръонни ўргатади. 15 ёшида тоғаси муфти Одил ҳузурида илм олишга киришади. Бу ерда у араб тили грамматикаси ва замонавий фанларни ўргана бошлайди. Жумладан, “Қофия”, “Шарҳи мулло” китобларини ўқийди. Мантиқдан “Шамсия”, ҳуқуқдан “Мухтасар ал-вақоя” ва “Ҳошия” китоблари, шунингдек, ҳисоб илмини ўрганади.

1989 йилда отаси вафот этгач, оилани боқиш Маҳмудхўжанинг зиммасига тушади. Шу боис Чашмаоб қишлоғида қозилик қила бошлаган тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг ҳузурида мирзолик қилади, шунинг баробарида муфтиликка тегишли бўлган шариат қоидаларини ўрганади. Кейинча-

лик Кобуд қишлоғи қозиси мулла Зубайднинг хузурида мирзолик ишини давом эттиради. Бу ерда турли масалалар бўйича қозихонага мурожаат қилган камбағал, бева-бечораларнинг аҳволи билан танишади, халқнинг илму маърифатидан ўз ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қила олмаслигини кўриб, уларга ачинади ва қўлидан келган ёрдамни аямайди.

1899 йилда бухоролик дўсти Ҳоди Бақо билан сафарга чиқади. Беҳбудийнинг мақсади, биринчидан, ҳаж қилиб, муслмончиликни адо этиш бўлса, иккинчидан, тараққий этган муслмон мамлакатларининг мактаб усуллари билан танишиш эди. Ҳаж сафаридан келгач, эскича мактабларни ислоҳ қилиш орқали “Усули жаид мактаблари”ни ташкил қилади.

Минг афсуски, бу борада икки томонлама қаршиликка дуч келди. Биринчидан, Чор ҳукумати жаид мактабларининг кўпаймаслиги учун курашса, иккинчидан, маҳаллий мутаассиб диндорлар ҳам янги усулнинг ривож топмасликлари учун ҳаракат бошлайдилар.

Самарқандлик Раҳматулло Раҳим “Туркистон” вилоят газетаси орқали “Усули жаид мактаби”ни ҳақорат қилади, унинг асосчилари Беҳбудий ва Шакуррийларни нодонликда, билимсизликда айблайди. Аммо бундай чиқишлар жаид мактабларига қизиқишни сусайтира олмайди, аксинча, халқнинг қизиқиши янада ортиб бораверди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий мактабининг ривож учун қўлидан келган бор имкониятларини ишга солди.

Унинг номи Туркистон генерал-губернатори ўқда турсин, Бухоро амири Саид Олимхон томони-

дан ҳам ғаним сифатида рўйхатга олинган. 1919 йилнинг баҳорида амир айғоқчилари уни Шаҳри-сабзда қўлга олиб, яширин равишда Қаршига келтиришади. Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан пинҳона қатл қилинади. Бу машъум воқеа кейинроқ, яъни бир йил ўтгач, маълум бўлди. Зиёлилар, бутун халқ мотам тутди.

“Сиёсий, ижтимоий фаолияти, билимининг кенглиги жиҳатидан ўша замон Туркистондаги жаидлар орасидан унга тенг кела оладигани бўлмаса керак”, деб ёзган Файзулла Хўжаев.

Татар совет адабиётининг асосчиси, машҳур инқилобчи адиб Олимжон Иброҳимов 1916 йилдаги “Тиллари бошқа бўлса-да, кўнгиллари бир” мақоласида туркий тилларнинг XX аср бошидаги тараққиёти ва унда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизматлари катта экани ҳақида ёзади: “Каспий денгизи орқали чиқиб, Мовароуннаҳрга келсак, Самарқанд, Тошкент тийраларинда тўхтаб, бу халқнинг дунёсина кўз солсак, дарсликлар оламинда Истанбулли Аҳмад Мидҳатнинг “Ҳожа Аввал”ли, бизнинг “Муаллими Аввал”лимиз ўрнига аларнинг Хўжа Беҳбудийлари “Адиби аввал”лар ёзғонлигин, “Ойина”, “Садойи Фарғона”, “Осиё”, “Тижорат”, “Хуршид”, “Садойи Туркистон” каби шулар туфроғинда ўниб, шундаги ҳаво билан суғорилиб, яшарға тиришқон матбуот ва адабиётларин кўражакмиз, булар шулар Туркистон деган бир ўлканинг ҳаётиндаги хусусиятдан туғилган, шундаги эҳтиёжларга жавоб бературғон эмишлардир” (*“Онг” журнали, 1916 йил, 5-сон, 87–90-бетлар*).

1912 йилда ёзилиб, 1913 йилда босилган “Падаркуш” драмаси Беҳбудийга жуда катта шуҳрат келтиради. Асар 1914 йил 15 январда Самарқанд

ҳаваскорлари томонидан сахнага қўйилади, 27 февралда эса Тошкентдаги машхур “Колизей”да “Турон” труппаси ўз фаолиятини шу спектакль билан бошлайди. “Бухоро, Қўқон, Андижон, Наманган, Каттақўрғон каби шаҳарларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборганимни ҳам пайкамай қолдим”, деб ёзган Абдулла Қодирий ўз таржимаи ҳолида.

1929 йилда Қозонда босилиб чиққан “Ўзбек адабиёти” китобида эса “Ўзбек миллий адабиётининг негиз тошини Беҳбудий билан Фитрат қўйиб берди”, деган эътирофга дуч келамиз.

Мустақиллик шарофати туфайли қадриятларимиз тикланыпти, қатағонга учраган шоир, ёзувчиларимизнинг ҳаёти ва ижоди кенг ўрганил-япти.

1937 йилдан 1980 йилга қадар халқ душмани деб келинган Маҳмудхўжа Беҳбудий номи яна тикланди. Мустақил Ўзбекистон ўз фарзандининг ўчган чироғини яна ёндирди.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг уч ўғил, бир қизи, неваралари бўлган. Мен шундай маърифатпарварнинг невара келини эканимдан фахрланаман.

Раъно ТўРАХЎЖАЕВА,
филология фанлари номзоди, доцент

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 27 февраль, 26-сон*

УЛУҒ АЛЛОМА ШАЖАРАСИ

“Зарафшон”нинг шу йил 27 февраль 26-сонида Маҳмудхўжа Беҳбудий ижтимоий фаолияти хусусида сўз юритиб, улуғ маърифатчининг уч ўғил, бир қизи, набиралари бўлганлигини айтган эдик. Ушбу мақолада сиз, азизларни маърифат фидойисининг шажараси билан таништирамиз.

Тўнғич ўғлининг исми Маъсудхон бўлиб, 1897 йилда туғилган. У киши бир вақтнинг ўзида ҳам эски мактабда, ҳам гимназияда таълим олган. Кейинчалик нашриёт ва рўзномаларда таржимон бўлиб фаолият кўрсатган. 1933 йилдан бошланган қатагон туфайли Маҳмудхўжа Беҳбудий “халқ душмани” деб аталганидан кейин Маъсудхон таъқибга учраб, Тожикистонга кетишга мажбур бўлади ва у ерда яширинча яшаб ижод билан шуғулланади. 1937 йилларда ўрта мактаблар учун адабиёт соҳасида иккита дарслик ва икки дарслик хрестоматиясини нашр эттиради.

Иккинчи ўғли **Мақсудхон** 1911 йилда туғилган, “усули жадид” мактабида савод чиқарган. Кейин Бокудаги икки йиллик муаллимлар тайёрлаш курсида таҳсил олган. Бироқ 1932 йилда 21 ёшида вафот этган.

Қизи **Парвинахон** (Сурайёхон ҳам дейишган) 1902 йилда туғилган. 10 ёшгача Абдуқодир Шақурийнинг “усули жадид” мактабида дастлабки илмни эгаллаган. Кейинчалик у киши асосан уйда ўтириб муаллимлардан рус ҳамда француз тилларидан сабоқ олган. Парвинахоннинг менга сўзлаб

беришича, икки қизи бўлиб, улар ёшлик чоғида ёқ вафот этган. Ўзи эса, халқ душманининг қизи тамғаси остида бир қанча қийинчиликларни бошидан кечириб яшаган. 1987 йилда вафот этган.

Бобомизнинг учинчи ўғли **Матлубхон** 1914 йилда туғилган, 1942 йилда Иккинчи жаҳон урушига тортилган ва бедарак кетган.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тўнғич фарзанди Масъудхоннинг **Шавкатхон, Мидҳатхон, Нодимхон, Назирхон** исмли ўғиллари бўлган. Шавкатхон 1921 йилда туғилган. Олий маълумотли бу киши Иккинчи жаҳон урушида иштирок этган. 1990 йилда оламдан ўтган. У кишининг тўрт нафар фарзанди бўлиб уларнинг исмлари **Шоҳруххон, Фарруххон, Зарруххон ва Гулруххон** (иккинчи исми Хуснияхон)дир.

Иккинчи ўғли **Мидҳатхон** 1924 йилда туғилган. Кўп йиллар Ўзбекистон радиосида муҳаррир, таржимон, журналист ва суҳандон бўлиб ишлаган. Кейинчалик Тожикистон Фанлар академиясида илмий ходим, тожик энциклопедия таҳририятида бўлим бошлиғи вазифаларида фаолият кўрсатган. Тўрт нафар фарзанднинг отаси 1999 йилда вафот этган.

Нодимхон 1929 йилда туғилган бўлиб, 1949 йилда Тошкентдаги шарқшунослик институтини битиргач, йўлланма билан Тожикистонга ишга юборилади. Кейинчалик Москвада докторантурани ўтагач, Самарқандга келиб университетнинг шарқ тиллари кафедраси мудири сифатида ишлайди ва 1995 йилда вафот этади.

Назирхон 1940 йилда туғилган. Бугунги кунда меҳнат фахрийси сифатида тўрт фарзанди, кўплаб набиралари ардоғида яшаб келмоқда.

Шуниси эътиборлики, Маҳмудхўжа Беҳбудий авлодларининг барчаси олий маълумотга эга бўлиб, боболари каби эл қалбига маърифат, зиё чироқларини ёқиб келишган ва келишмоқда.

Биз, олимларни хурсанд қиладиган жиҳат шу бўлдики, муҳтарам Президентимиз парламентга Мурожаатномасида жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганиш зарурлиги ҳақида тўхталиб ўтди. Жумладан, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллик таваллуд санасини кенг нишонлашга алоҳида эътибор қаратди. Бу тадбир, албатта, ёшларимизнинг Ватанга муҳаббат, қадриятларга ҳурмат руҳида камол топишида муҳим омил бўлади.

Шундан келиб чиққан ҳолда юбилей баҳонасида буюк бобокалонимизнинг уй-музейи ҳамда унинг босмахонасини тиклаб, “Маърифатпарварлар уйи”га асос солинса, бунинг тарбиявий аҳамияти ва моҳияти янада ошар эди, деб ўйлайман.

Раъно ТўРАХЎЖАЕВА,
филология фанлари номзоди, доцент

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 25 март, 38-сон*

БЕҲБУДИЙНИНГ РУҲИ ШОД БЎЛДИ

Телевизорда пойтахтдаги Миллий боғда табаррук заминимизда яшаб ўтган, нафақат Ўзбекистон, балки дунёвий маърифатга муносиб хисса қўшган адиблар ҳайкаллари ўрнатилган Адиблар хиёбонини кўриб тўлқинландим. Ўзбек адабиётининг устунлари қаторида буюк бобомиз, ўзбек драматургияси асосчиси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳайкали борлиги биз, авлодларга гурур ва завқ бағишлади.

Давлатимиз раҳбари йил бошида парламентга Мурожаатида улуғ жадид Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллигини нишонлаш таклифини билдирган эди.

26 май куни Самарқанд вилояти ҳокими Э.Турдимов иштирокида Самарқанд шаҳрида, улуғ аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудий яшаб, ижод қилган хонадонда тадбир бўлиб ўтди.

Карантин талабларига қатъий риоя этган ҳолда ўтказилган маърифий тадбирда ёзувчи ва шоирлар, журналист ва театршунослар, илм-фан ва маданият намояндалари иштирок этди. Унда бобомиз Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳаёт йўли, илмий-ижодий мероси ва кейинги пайтда уни ўрганиш борасида олиб борилаётган ишлар ҳақида сўз юритилди.

– Маҳмудхўжа Беҳбудий илмий, маънавий ва маърифий меросини ўрганиш ёшларни ҳар томонлама баркамол инсонлар этиб тарбиялашда, уларни Ватанга муҳаббат, миллий ва умуминсо-

ний қадриятларга ҳурмат руҳида улғайтиришда муҳим омил бўлади, – деди Э.Турдимов. – Шунинг учун бугун ушбу хонадонни Бехбудий уй-музейи ҳамда жадидлар, қатағон бўлган маърифатпарварлар музейига айлантириш асосий вазифамиздир.

Таъкидлаш лозимки, маърифатпарвар бобомиз ўлимидан кейин “Решетников, 7” (ҳозирда Самарқанд шаҳри, Мир Саид Барака кўчаси, 47-уй), яъни “Самарқанд” газетаси, “Ойина” журнали таҳририяти, “Бехбудий” нашриёти ходимлари фаолият кўрсатган уйни большевиклар тортиб олган. Бугунги кунда бу ерда Давлат активларини бошқариш агентлиги Самарқанд вилояти ҳудудий бошқармаси ҳузуридаги “Давлат мулкани ижарага бериш маркази” давлат унитар корхонаси фаолият юритмоқда.

Вилоят ҳоқими ушбу корхонани бошқа жойга кўчириш, бинони тарихий музейга айлантириш учун Бехбудий китоблари, у нашр эттирган дарслик ва газеталар, бобомиз билан боғлиқ осори-антиқа ва экспонатлар билан бойитиш бўйича мутасаддиларга топшириқлар берди.

Эл-юрт маърифати йўлида жонини фидо этган бобомизга кўрсатилаётган иззат-икром учун, аввало, Шавкат Мирзиёевга, Миллий боғ бунёдкорларига, ҳайкалтарошларга, Самарқанд вилояти ҳокимлигига, барча зиёлиларга оиламиз номидан миннатдорчилик билдираман.

Шохрух БЕХБУДИЙ

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 27 май, 57-сон*

БЕҲБУДИЙНИНГ СЎНГГИ МАНЗИЛИ

Беҳбудий 1918 йили шўролар томонидан Ваҳшийларча бостирилган Туркистон мухториятининг ғоявий асосчиларидан бири бўлиб, мамлакат ичкарасида ҳам, ундан ташқарида ҳам обрў-эътибори ниҳоятда баланд эди. Бухоро ва Хива хонликларини босиб олиш учун зимдан тараддуд кўраётган большевиклар маърифат ва миллий озодлик ғояси билан яшаган Беҳбудий сингари буюк сиймолардан хавфсирарди.

“ЎзАС”нинг 2008 йил 22 август сонида эълон қилинган “Беҳбудийнинг сўнгги кунлари” номли мақолада Қашқадарё вилояти архив ишлари ҳудудий бошқармаси хазинасидан топилган маълумотлар асосида буюк маърифатпарварнинг сўнгги кунларига доир мавҳумликни ойдинлаштиришга ҳаракат қилинганди. Вилоят ҳокимлиги архивидан яқинда топилган 34-жамғарма 1-рўйхатдаги 55-ишга доир қайдлар эса Беҳбудийнинг сўнгги манзилени аниқлашга доир изланишларга туртки бўлди.

Ўтган асрнинг йигирманчи йиллари бошида юз берган ур-тўполонлар даврида миллатнинг ўзлигини англаш жараёнига оловдан қўрққандай ҳадиксираб қараган озодлик душманлари томонидан сирли равишда ўлдирилган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг сўнгги манзили қаердалиги кўп муаллифлар томонидан ўртага қўйилган бўлса-да, ҳануз бир тўхтама келинмаган.

Беҳбудий мураккаб сиёсий даврда фаолият кўрсатган эди. Бир тарафдан Россиянинг вассал

тариқасида мустақил ҳукм суриб келаётган Бухоро амирлигини бутунлай қўл остига олиш ҳаракатини кучайтириши, иккинчи ёқдан амирлик ичида зиёлилар норозилиги ўсиб, “Ёш бухороликлар”нинг тузумни ағдаришга интилиши амирликнинг қатъий чоралар кўришига сабаб бўлганди.

Шўролар дастлаб миллатнинг таниқли зиёлилари, тараққиёт тарафдорларини турли йўллар билан ўз сафига оғдиришга эътибор қаратади. Фуқаропарварлик, тенглик каби сўзлар ўша вақтда миллатнинг бу тоифасини ишонтириб, оҳанрабодек ўзига жалб этганди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам бу шиорлардан усталик билан фойдаланган шўро ҳукуматига бир қадар ишонч билан қаргани табиий. Бироқ у тез орада шўроларнинг алдовлари моҳиятини тушуниб етади. Таниқли беҳбудийшунос олим Бегали Қосимов эътироф этганидек, “миллат, миллий тараққиётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганини Беҳбудий биларди”. Ишонч ва орзулари поймол бўлган Беҳбудий 1918–1919 йилларда қаттиқ пушаймонликни бошдан кечиради ва бир муддат шўролар ҳукмронлиги остидаги юртдан узоқроқда бўлишни хоҳлайди. Бухородан ҳам нажот йўқ, амир Беҳбудийни хуш кўрмайди. Негаки, 1919 йил баҳорида “Ёш бухороликлар”нинг амирни ағдаришга доир ҳаракатлари кучая бошлаганди.

Бу пайтда амирлик шўроларнинг бостириб келиши, фитна уюштиришига қарши чегараларни мустаҳкамлай бошлаган. Асосан, Туркистон генерал-губернаторлиги қарамоғидаги мулклардан келувчи карвон ва йўловчилар қаттиқ назорат

остига олинган. Тахтиқорача довонида ҳарбий кувватни ошириш учун 18 миллион сўм сарфланган. Беҳбудийнинг 1919 йил 25 мартдаги хориз сафари амирлик сарҳадларини қўриқлаш кучайган шу даврга тўғри келган.

Беҳбудий Тахтиқорача довонида қўлга олиниб, ҳамроҳларининг ҳам шахси аниқлангач, Қарши беги Тоғайбек орқали Бухорога хабар етказилади.

Шўро ҳукумати бўлажак босқин учун барча имкониятни ишга солган, махфий хизматни йўлга қўйганди. Унинг хуфялари нафақат амир саройи, қўшинлари, шу билан бирга, амирликка қарашли шаҳар ва қишлоқларда ҳам пайдо бўлади. Маълумот тўплаш ва шу асосда иш қўриш ГПУнинг асосий фаолияти эди. Беҳбудийнинг сафари, қўлга олиниши, ўлдирилиши билан боғлиқ воқеалар ҳам унинг назаридан четда эмасди.

1920 йил 2 сентябрда “инқилоб” деган сохта ниқоб билан хаспўшланган босқинчилик натижа-сида Бухоронинг катта ҳарбий куч билан босиб олиниши унга қарши озодлик ҳаракатини туғдирмаслиги мумкин эмасди. Шўролар ана шу миллий озодлик ҳаракатини ўзларининг ғоявий мақсадидан келиб чиқиб, “аксилнқилобий ҳаракат”, ҳаракат раҳнаомаларини эса “аксилнқилобий ташкилот”, деб атаган. Шунинг учун ҳам Қашқадарё вилояти архив ишлари бошқармаси хазинасидаги 172-жамғарма 2-рўйхатдаги 20-ишда 1920 йили шўро тузумига қарши “аксилнқилобий ташкилот” тузилгани, унинг шўроларга қарши фаол иш олиб боргани ҳақида ҳикоя қилинади. Бу ҳужжатда ватанпарварлик-норозилик ҳаракати тўғрисида ҳозиргача бирор манбада тилга олинмаган ҳайратомуз далилларга ҳам дуч келамиз.

1926 йили шўролар ана шу ҳаракат раҳбарларини қамоққа олган. Улар ҳибсга олингунга қадар арқон узун ташлаб кўйилган. Бош сиёсий бошқарманинг тергов бўлими бошлиғи Д.М.Епифанов 1926 йилнинг 20 мартида шу “жиноий” иш юзасидан ёзган ўн бетлик айблов маърузасида қуйидаги маълумотларни қайд этади:

“...Мафкурасига кўра, ашаддий монархистлар бўлган амирлик ҳимоячилари Мирзо Наврўз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Муҳаммад Раҳим Абдусатторов, Абдурасулқулбек Абдусатторов, Мулла Тожддин Салимов, Хўжаназар Инатуллаев, Ҳожи Абдуазиз мулла Боқихўжаев ва Мулла Неъмат Шодмоновлар 1919–1920 йилларда Қарши беги Тоғайбек (ҳозирги кунда Афғонистонда) ва Қарши оғолиғи Нуриддин хўжа (аксилинқилобий фаолияти учун отилган) раҳбарлигида Қарши шаҳрида аксилинқилобий ташкилот туздилар. Ташкилот аъзолари сони етмишга етган. Мазкур ташкилот Бухоро амири тахтдан кулагач, шўро ҳокимиятини ағдариб ташлашни ягона мақсад қилиб олади ва Афғонистонга қочган амирни қайтариш ҳаракатини бошлаб юборади...

Қарши шаҳрига Қизил армиянинг олиб кирилиши (1920 йил 28 август) муносабати билан аксилинқилобий ташкилот аҳоли ўртасида қуролли кўзғолон кўтариш ҳақида тинимсиз ташвиқот олиб борган. Қуролли кўзғолон шўро ҳукумати ва Қизил армияга қарши амалга оширилиши кўзда тутилган эди. Аксилинқилобий ташкилот аҳолининг омилигидан фойдаланиб, ўз мақсадига эришишга муваффақ бўлади.

Юқорида номлари айтилган кишилар кўнгилдиларнинг ғоявий раҳбарлари сифатида кўзғо-

лон бошида турадилар, ҳар бири алоҳида гуруҳни бошқариб, Қизил армияга қарши курашадилар. Муҳаммад Раҳимбек ва Хўжаназар Инатуллаев бош бўлган қўзғолончиларнинг биринчи ҳаракати Қарши темир йўли шоҳобчасини қўпориб ташлаш бўлади. Темир йўл ашёлари талон-торож этилади, ишчилар ва темир йўл ходимлари қамоққа олинади, калтакланади, отиб ташланади. Худди шундай манзара Қарши шаҳрида ҳам вужудга келади. “Ёш бухороликлар”нинг инқилобчи арбоблари ялпи равишда қамоққа олинади, улардан бири таниқли арбоб бўлган Беҳбудий жунбишга келган собиқ амир амалдорлари томонидан оломон қилиниб, ур-калтак қилинади. Натижада ўртоқ Беҳбудий ваҳшийларча ўлдирилади”.

Д.М.Епифанов тергов бўлими бошлиғидан вилоят бош сиёсий бошқармаси бўлими бошлиғи ўринбосари даражасига кўтарилади. У қўзғолон раҳбарларини айблаган маърузасида Маҳмудхўжа Беҳбудий фожиасини “аксилинқилобчилар”га қарши кучли бир далил сифатида келтириб ўтган. Бу “жиноий иш”ни кўриш 1926 йили бошланиб, бир-бир ярим йил давом этган. Гумон қилинган шахсларнинг ҳаммаси қаттиқ жазога тортилган.

Беҳбудий, баъзи ишораларга кўра, Қаршининг “Кўҳна Чорсу” маҳалласидаги 21-уйда (Шариф Қозижон деган кишининг тўққиз хонали ҳовлисида) тутқунликда яшаган. Бу маҳалла шаҳар қалъасининг кунчиқар тарафида бўлиб, “Тутак дарвоза”га туташиб кетган. Шариф Қозижонга келадиган бўлсак, у жадидларга мойил киши бўлган. Шўро ҳукумати билан унинг ўртасида олдиндан алоқа йўлга қўйилган, чоғи. Сабаби 1926 йилга келиб

унинг ўша тўққиз хонали уйи вилоят судига ижарага берилади.

Қизил армиянинг 13-ўқчи корпуси кўзғолонни бир ҳафта мобайнида бостириб, ғалаёнчиларни деярли қириб ташлайди. Ўлдирилган “Ёш бухороликлар”, уларнинг раҳбарлари, амирликдан норози бўлган қаршиликларнинг майитлари асосан “Эшони шаҳид” қабристонига дафн этилади. Овруполик темирйўлчилар жасади эса вокзал ғарбидаги рус мозоротига кўмилади. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва ҳамроҳларининг хоки ҳам “Эшони шаҳид” қабристонига қўйилади. Айтишларича, Беҳбудий қабри “Эшони шаҳид” мақбараси яқинида бўлган. Бир неча йил давомида унинг марқади эътиборда бўлиб келган. Лекин жадидларга – озодлик курашчиларига нисбатан 30-йиллар сўнгларига келиб шўролар муносабати ўзгаргач, Беҳбудий ҳам, қабри ҳам унутилади.

Ана шу “унутиш” туфайли буюк маърифатпарвар бобомизнинг мозори бор ёки йўқлиги бугунги авлод вакиллари учун номаълум бўлиб келаётган эди. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архивдан яқинда топилган 34-жамғарма 1-рўйхатдаги 55-ишга доир қайдлар эса масалага ойдинлик киритди. Мазкур жилднинг 7-саҳифасига муҳрланган сатрлар 1925 йилнинг 19 июнига тааллуқли. 1924–1925 йилларда воҳада озодлик ҳаракати кучларига (шўролар талқинида “аксинқилобчилар”, “босмачилар”) қарши кураш кучайтирилган эди. Шу мақсадда тузилган вилоят комиссияси уларни тугатиш бўйича “зарбдор ойлик” эълон қилади. Комиссия мажлисининг 3-қарорига доир ҳужжатда Беҳбудий қабри ҳам тилга олинган.

Қарорда “зарбдор ойлик”нинг сафарбарлик аҳамиятини кучайтириш, халқни оғдириш руҳини ошириш учун Қарши шаҳрида оммавий тадбирлар ўтказиш кўзда тутилган. Жумладан, биринчи бандда 1925 йил 17 апрелда “босмачилик”ка қарши кураш бўйича тунда сиёсий намоиш ўтказишга кўрсатма берилган. Қарорнинг иккинчи бандида вилоят фирқа қўмитаси маблағидан шаҳар милицияси бошлиғи Исохон Зокировга кўчаларга машғалалар ўрнатиш учун ўттиз сўм ажратиш белгиланган. Қарорнинг ўша бандини айнан келтирамиз:

“Ўртоқ Зокировга митинглар бўлиб ўтадиган қуйидаги жойларда, савдо муассасаларида милиция кучи билан ёритиш ишларини ташкиллаштириш топширилсин:

- а) Регистон майдонида,
- б) Эски қалъа ёнида (қардошлик мозорида),
- в) Қўрғонча маҳалласида,
- г) Беҳбудий қабри ёнида.

Ўртоқ Зокировга намоишчилар ҳаракатга келган вақтда мушакбозлик – ракеталар отишни ташкил этиш топширилсин”.

Маълум бўляптики, баъзи тахминларда айтилганидек, Беҳбудий қабри ўша пайтдаёқ текислаб юборилмаган. Шўролар ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш, халқ озодлик ҳаракатини тор-мор этиш учун қақшатқич кураш олиб борган 1925 йилда у мавжуд бўлган. Мустабид тузум пешволари қадим Туркистоннинг машҳур сиймоларидан бири, буюк маърифатпарварнинг қабридан ҳам ғоявий мақсади йўлида фойдаланиб, унинг руҳини топтаган.

Мен шу шаҳарда яшаган фольклоршунос Чори Ҳамро, филология фанлари номзоди Абдумўмин Қаҳҳоров ва бошқа кексаларнинг бир пайтлар ўзлари пионерлик ва комсомол аъзолигига қабул қилинган тадбирлар “Эшони шаҳид” қабристонига Беҳбудий қабри ёнида ўтказилганини ҳикоя қилганларига кўп бор гувоҳ бўлганман. Улар бу ҳақда бизга сўзлаган олтмишинчи-етмишинчи йиллар шўро ҳокимиятининг энг гуллаган даври эди. Бу ҳақда масала кўтариш ёхуд уни матбуотда ёзиб чиқишнинг мавриди эмасди. Мазкур қабристонга кираверишда катта йўлак, йўлакнинг икки тарафида ҳовуз ва қудуқ бўлган. Дарвозадан эллик қадам ичкарида “Эшони шаҳид” мақбараси, унинг қуйи этагига яқин жойда Беҳбудийнинг қабри бўлган. Қабр устига айвон ҳам тикланган.

Шу ўринда мазкур қабристон ҳақида бир-икки оғиз сўз: нақл этилишича, “Эшони шаҳид” – “Кўкгумбаз” масжидининг имоми Абдуллатиф ан-Насафий 1737 йили Нодиршоҳ Афшорнинг ўғли Ризоқулихонга қарши жангда ҳалок бўлган. Босқинчиларга қарши курашда ҳалок бўлган ватанпарварлар шаҳарнинг кунчиқар тарафида, яъни ўша жанг бўлиб ўтган жойда дафн этилган. Шаҳид бўлганларнинг қабрлари катта мазоротни ташкил этган.

Элу юртда обрў-эътибори юқори бўлгани боис Беҳбудийнинг хоки иззат-ҳурмат билан “Эшони шаҳид” мақбараси ёнига қўйилади. Шаҳарни қайта эгаллаган шўролар 1936 йилгача буюк сиймонинг сўнгги манзилини “қизил қадамжо”га айлан тирган. 1926–1936 йилларда шаҳар ҳам Беҳбудий номи билан аталган.

Ўз мафкурасини мустабидлик аршинига мувофиқлаштиришга устаси фаранг бўлган большевиклар ҳокимиятни мустаҳкамлаб олгач, Беҳбудий обрўсидан фойдаланиш сиёсатини ўзгартиради. 1937 йилги қатағонлар даврида тириклар билан бирга марҳумлар ҳам инкор этилади. Шаҳар номи ўзгартирилади. Беҳбудийнинг номи пинҳона таъқиб остига олинади. Буюк зотнинг қабри эътибордан қолади, бу жойда энди тантаналар ўтмайди, қабр айвони бузилиб кетади. Кейинчалик айвон лоши остида қабр кўмилиб, фақат шимолий қисми кўриниб турадиган ҳолга келади.

Икки йил муқаддам мазкур қабристонни яхши биладиган Ғаффор Давлатов билан Беҳбудий хоки кўйилган, деб келинаётган мазкур жойда дуойи фотиҳа қилган эдик. Вилоят ҳокимлиги архивидан яқинда топилган қайдномада Беҳбудий қабрининг тилга олингани туфайли буюк сиймонинг сўнгги манзили тўғрисида муайян хулосага келсак бўлади, деб ўйлайман. Демокчимизки, Беҳбудийнинг қабри “Эшони шаҳид” қабристонидадир. Айни чоғда 1926–1936 йилларнинг матбуот нашрлари ҳамда архив ҳужжатхоналаридан бу борада янада аниқроқ маълумотларни излаш бўйича амалга ошираётган ишларимиз ҳам давом этади.

Истиқлол шарофати билан юртимиз озодлиги йўлида шаҳид бўлган қатағон қурбонлари хотирасини азиз ва мўътабар билаётганлигимиз бизни шунга зиммадор этади.

Поён РАВШАНОВ

*“Zarnews.uz” сайми,
2020 йил 4 июнь*

“АДАБИЁТИ ЖАДИДАИ МУСТАҚБАЛАМИЗГА... ЁДКОРИ ХАЙР”

*Буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудий
таваллудига 145 йил тўлди*

Бугунги дориламон кунларда “Адабиёт яшаса – миллат яшар” деган фикр кўпчиликнинг тилига тушиб, дилига жо бўлиб, ихлосманд китобхонлар сафини кенгайтирмоқда. XX аср бошларида эса ёш адибларни муносиб тарбиялаб, уларнинг кўлидаги қаламни чархлаш, адабий асарлар яратиб, улар орқали ўзликни англашга ва оқибат халқни маърифат, маърифат воситасида эса ҳурриятга чорлаш жаҳидларнинг эзгу орзуси эди.

Адабиётшунослар томонидан жаҳид боболар қарвонбошиси, миллат озодлиги йўлида жонини қурбон қилган арбоб, ҳуррият кўйида ноширу муҳаррир, оддий муаллимликдан-да қайтмаган, беназир адиб Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг “Падарқуш” асари билан жаҳид драматургияси асосчиси сифатида қабул қилинди. Мазкур драма ва унинг саҳнага қўйилиши, одамлар онгига таъсири, унинг тарихий аҳамияти борасида қатор тадқиқотлар амалга оширилди, мазмун-моҳияти очиб берилди.

“Ҳикоят ва ёинки насиҳат китобларинда баъзи бир ҳодиса баён қилингандурки, ўқуб, асарланиб (*таъсирланиб* – **Ҳ.С.**), лаззат олинадур. Аммо теётрға махсус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб кўрсатиладурки, мунинг таъсири

эшиткандан зиёдадур”. (Маҳмудхўжа Беҳбудий. “Теётр надур” // “Ойина” журнали, 1914 йил, 29-сон).

Мутахассислар Беҳбудийнинг бу фикридан, одатда, драматургиянинг аҳамиятини тушунтиришда фойдаланадилар. Бироқ иқтибосдаги “таъсири эшиткандан зиёда” лиги сабаб биринчи гап доим иккинчи планда қолиб кетади. Биринчи гапни эътибор билан ўқиймиз: “Ҳикоят ва ёинки насихат китобларинда баъзи бир ҳодиса баён қилингандурки, ўқуб, асарланиб, лаззат олинадур”. Яъни, ҳикоянинг ўзига хослиги шундаки, уни ўқиганда инсон таъсирланади, лаззат олади.

Фикримизча, ўзбек ҳикоячилиги йўналишини белгилашда ҳам Маҳмудхўжа Беҳбудий илк машқи билан ёш адибларга намуна бўлгани, уларга мурожаат қилгани юқорида келтирилган иқтибосдаги ҳикоят изоҳи каби иккинчи планда қолиб кетганига тарих гувоҳлик бермоқда.

Беҳбудийнинг мазкур ҳикояси “Оқ елпоғичли чинли хотун” деб номланади. Адиб унга “Тасодиф” деган кириш сўзи ва сўнгсўз ўрнида “Интиҳо” деб номланган изоҳ ёзган. Беҳбудийнинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти билан шуғулланиб, унинг мақолаларидан озодликка эришиш ғояларини, аниқроғи, жиддий сиёсий даъвату ҳаракатларни аниқлаб, таъқиб ва таҳқирларга қарамасдан курашгани, ҳаётининг аянчли якунидан қайғуга тушиб юрган кезларимизда эски газета тахламларидан (ТВГ, 1909 йил, 12-сон) шу ажиб асарга, бизнинг наздимизда, Беҳбудийга хос бўлмаган фаолиятга дуч келиб, ҳайратда қолгандик. Ўшанда адабиёт таратадиган нурафшон руҳ, ато этадиган бетакрор лаззатни туйганмиз. Асарни сиз билан бирга яна бир бор ўқигимиз келди.

Ҳикоя воқеа гувоҳи – ёзувчини таништиришдан бошланади.

“Сунғий мамлакати аҳолисидан Чунғичин ном зот бир адиб бор эди. Бу олами фаноға инонмас ва ҳар замон андин пировоз ва риҳлат этмоққа толиблик қўлидин келмас эди. Они учун, жонини овунтирмоқ учун хаёлилар фикр ва бефикрға хотир эткувчи ишларға ружуъ этмоқ-ла ўзига тасалли берарди. Вафотидан сўнгра дунёни некбахт ва маҳсудларидан ҳисобланди”.

Шу бир хатбошида муаллиф файласуф-қаҳрамоннинг дунёқараши, таъбир жоиз бўлса, тирикликка муносабати, яшашдан мақсадини тасвирламоқда. Яъни “олами фаноға инонмас” ва шу билан бирга уни ташлаб ҳам кета олмас, лекин бу дунё синоатларини тафаккур қилиб, “ўзига тасалли берарди”. Билмаганларини ўрганиб, шундай мавқега эришдики, вафотидан кейин бахтиёр ва ҳавас қилса арзийдиган инсонлар қаторида тарихда қолди.

Асарнинг иккинчи хатбошисида Чунғичин Хитой бўйлаб саёҳатларидан бирида дуч келган манзара тасвирига эътибор беринг.

“Ҳаво тоғининг этакларинда кезар экан, бирдан ўзини мозористонда кўрди. Оҳ, мозористон – минг-минг номунтазам тепачалар садо ва нидодин холи махсус замини маъволар. У тепалар остинда чор ва ночор инсонлар ётарлар эди. Уфқи жадид сари тамоман муштағил (банд – ҳикоя матнида учрайдиган қавс ичидаги изоҳлар мақола муаллифиники) қабрларни кўрар-кўрмаз сайёҳ шу фикрға ботди. Афсус, бутун тириклик ҳаёт йўлини(нг) охири келиб етган жойи будур. Бу иқоматга мавт (ўлим) ва манзилга хомушона (жим) бир

кирилдими яна қайтмоқ мумкин йўқ. Боқ хотимаи ҳаёт на ўлди? Чин аҳли фақат бир тириклик билар. У ҳаёт, ки шуълаи шамс ила мунаввар, ҳавои соф ила иҳотадур. Чин файласуфи бу фикрларға сирона қабрға-да юрар экан, либоси мотам киймиш ёш бир хотунға рост келди. Бу хотун янгидан тепаланган бир қабр каноринда ўлтуруб, қўлинда елпоғичи лукурни елпийур ва ҳам доимий елпийур”.

Қабристон тасвирлари, тириклик ва охират фалсафаси билан бошланган воқеалар кетма-кетлиги файласуфни ва табиийки, ўқувчини кутилмаган ҳолат, ажабланарли манзарага дуч қилади. Янги қабрни елпиётган жувон! Тириклигида ўша яқинига яхшилик қила олмаган ёки жуда яхши кўрган кишиси – марҳумга ором бахш этмоқдами? Эҳтиром кўрсатмоқдами? Йўғ-э, бунчаликмасдир? Бу каби саволлар ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ундаса-да, ҳикоя давомини ўқишга шоштиради...

“Бу қадар ажиб бир ҳаракат сабабини англамоқ шавқина тушуб, сайёҳ ёш бонуға одоб-ла салом берди.

– Хоним, о, бу мазорға ётган кимдур, на учун шу туфроқни муттасил елпимақ заҳматиға гирифтурсиз, сўрамоғим мумкинму? Мани файласуфим ҳар иш сабабини билмоқчи, аммо сизнинг бу амалингиз асло иҳота тафаккуримға кирмайдур, – деди.

Бечора хотун елпоғични елинмоқда муттасил ло-йан қатъи давом этарди. Хотун қизарди, бўзарди, бошини олдинга энкди. Файласуф беҳуда ерға саволини такрор айтди. Мотамкаш хотундан жавоб эшитмади ва асло қулоқ бермай жонининг бор қуввати-ла елпоғични ҳаракатга келтуруб турар эди”.

Ҳар бир воқеа моҳиятини англашга иштиёқ-манд файласуф саволлари ва жавоб ўрнида мотамдаги жувон ҳаракатлари тасвири жумбоқнинг ечимини излашга талпинтиради ўқувчини...

“Чунғичин у маҳалдин мутаассуфона айрилди. Хотуннинг иллат ва сабаб ҳаракатини билмай орзусидин ҳамда шиддатлик орзусидин ўзини сахлаб билмоқ эди. Шабнаррак қаноти каби мутавалли ҳаракатланиб турмиш елпоғичга ҳар замон дўнуб энг чуқур ва мутаҳаййирона бир фикр ила боқиб бечора файласуф асло бир шай англамайур эди. Асноий таҳаййурда муқобилинда бир аъжуза чиқиб файласуфни бир қабр канориға имлаб, шу сўзларни сўйлади: “Эшитдимки, хонумдин савол сўрдингиз, аммо жавоб ололмадингиз. Ман орзунгизни дафъ этарман. Аммо муқобили умид айларманки, сиз ҳам манга бир неча пул берсангизки, бориб умрумни узун бўлиши учун дуохонлардин бир тумори сеҳрангиз олайн”. Чунғичин киссасидин оқча чиқарди ва аъжуза хотун ҳам бу можарони сўйлади...”

Тиланчи сўзлашидан аввал диққатингизни бошқа жиҳатга қаратмоқчимиз. Биринчиси, ҳикоянинг аввалида шундай фикр бор эди: “Чин аҳли фақат бир тириклик билар. У ҳаёт, ки шуълаи шамс ила мунаввар, ҳавои соф ила иҳотадур”. Бир қарашда агар матндан шу икки гапни чиқариб ташласангиз ҳикоя мазмуни мутлақо ўзгармайди. Қайта ўқиб кўринг, бу гапларсиз матн силлиқлашгандек кўринади. Унда бу жумлалар нега матнга киритилган?.. Фикримизча, бунинг тарихи бор. Мазкур ҳикоя 1909 йил аввалида ёзилган. Бундан бир неча ой илгари, аниқроғи, 1908 йилнинг 30 ноябрида “Туркистон вилояти-

нинг газети”да Беҳбудийнинг “Таърих ва жуғрофия” сарлавҳали мақоласи чоп этилади. Маълумки, “ТВГ” Туркистон генерал-губернаторига қарашли бўлиб, унинг асосий мақсади оқпошшо сиёсатини юритиш борасида маҳаллий ҳоқиму қозиларга мўлжалланган. Беҳбудий атай ўзбек зиёлиларигина тушуниши мумкин бўлган мураккаб тилда ёзган ушбу мақоласи моҳиятини тилимиз ва динимизни яхши билган маккор миссионер, газета муҳаррири Н.Остроумов ҳам англамай қолади. Катта шов-шувга сабаб бўлган бу публицистик асарни Чор “Охранка”си рус тилига таржима қилдиради (Ўзбекистон Марказий давлат архиви, ф. 46, 1-тавсиф, 942-иш). Таҳлиллар шуни кўрсатдики, ҳукмрон мустамлакачи вакиллари муаллифдан тавба тариқасида изоҳ ёзишни талаб қилган. Қисқаси, Беҳбудий миллат таназзули ҳақида сўз айтиб тазйиққа учрайди. “Охранка”нинг “панисломист”лар рўйхатига киритилади. Икки ҳафта ўтгач, яна шу газетада унинг изоҳга ҳожати бўлмаган мақоласига ўзи “Тавзеҳ” (изоҳ) ёзади. Тўғрироғи, “тавба” ёзишга маҳкум қилинади. Шунда у адабиётга эътибор бериш кераклиги, бадий асар қатига озодлик ғояларини сингдириш зарурлигини англаб етади. Ҳуррият истаган, лекин бу ниятини очиқ айтиб, балога қолган муаллифнинг ночорлик исканжасидаги тушкун кайфиятини ҳисобга олсангиз, бу ҳикоянинг юқорида ажратиб кўрсатилган “бегона гапи”дан ўзгача хулосалар чиқаришингиз табиий. Бироқ сиз учун ҳозир тиланчи хотин сўзламоқчи бўлган “можаро” қизиқроқ эканлигини сезиб турибмиз...

“Қабр каноринда кўргангиз шу хотун Лу исмли хонимдур. Узун бир беморликдин ўлмиш

Тоъу номинда бир адибни(нг) беваси ва у қабр ўлган эрининг қабридур. Эр ва хотун яки дигарини шиддатлик бир ишқ ва муҳаббат ила севарларди. Ҳатто, охирги нафасинда Тоъу хотунидин айрилмоқ қулфатидин шикоят этар, гўзал бу хотинини ҳануз баҳор ҳаёт ва хуснини ситоратлик замонда ташлаб кетмоқ дарди фикриға сўзан урарди. Лекин на чора, муқтазий қадарга тобеъ бўлди, бошқа илож йўқ.

Беморлик ҳолида Лу хоним хаста Тоъунинг бошидан ҳеч айрилмас, эридин сўнгра дунёга тирик қолмасликни ва болин ҳаётға иштирокидек қарорға, мамотға ҳам шерик бўлушини аҳд ила баён айлади. Лекин Тоъу мунга жавобан: “Зинҳор, хоним, буйла аҳд ва ямин айтмангиз”, дер эди. Хотун: “Агарда сиздин сўнгра чирклик балосига гирифтор бўлуб, кўзларингиз юмулганидан сўнгра шу зиёи офтобни кўрмоқға мажбур бўлсам, яхши билинг, ки бошқа бировнинг хотуни бўлмоқға асло рўйи ризо кўрсатмайман”, деб жавобини берди.

Тоъу: “Хоним бону, зинҳор бу фикрдан воз кечинг”, дерди.

Тоъу хоним: “Эй Тоъу, қўйингиз, асру (ортиқ) айтмангиз, бори беш санағача уйланмасликка аҳд этойин”.

Лекин бу сафар дея Тоъу: “Бону, бундай аҳд этманг, фақат мозорим устидаки туфроқ қуригунча қадар мани унутмасликка аҳд этсангиз кифоя...”

Сиртдан қараганда ҳикояни шу жойида тугатиш ҳам мумкин эди. “Ўлсанг, мен ҳам бу ҳаётни тарк этаман”, дея онт ичган ёш жувоннинг бесабрлигидан мутаассир бўлиб тугатардик ҳикоя-хонликни. Унда Беҳбудий таърифидаги ҳикояни ўқигандаги таъсирланиш билан бирга келадиган

лаззатланиш қаёнда қолади? Бу ҳисни ҳикоя да-
вомидаги тасвирдан оласиз.

*“Лу хоним муну учун маҳкам аҳд этди. Тоғу ик-
кинчи очмаслик учун кўзини юмди. Бону кадаридин
девона каби бўлди. Хумор ва хитойи кўзларидин ду-
муъ (кўз ёшлари) оташин шашқатор жорий, хумои
(иситма, касаллик) шадид маҳдумлари каби ўзини
шаш жиҳата этарди бедард-бедаво.*

*Дунё одати узра ҳар шай кечар. Бу сил ғамум ва
барои ҳужумда кечди-кетди. Оҳ-нолалар кечмас,
фақат келмасун – Тоғунинг вафотидин уч кун сўн-
гра Лу хонимнинг кўзи бир маъқул сифатға кирди.
Шуйлаки эрини шогирдларидин бир жавон (ёш йи-
гит) таъзиятга келди. Қадрдон шогирдни оҳ ва оҳ
ила қабул этди. Бу жавон ниҳоят музайян (безан-
ган) бир чеҳра соҳиби эди. Аснои муколамада бир
оз Тоғудин ва кўброқ бонудин баҳс этди. Беканинг
латофати андомидин, гўзаллигидин ва зиёдаси-ла
хушлаганидин баён этди. Хоним ҳам андин мамнун
ва рози қолди. Жавон шогирд яна келишини ваъда
ила видоъ этди.*

Бир видоъи умидворий...”

Тириклик, ўлим, жувоннинг девонасифат
аҳволи ва уч кун ўтгач (мотам муддати) шогирд-
нинг, балки ҳаётнинг ширинлиги тасвиридан сиз
ҳам лаззат олдингиз. Тоғунинг “мозорим устида-
ки туфроқ қуригунча” мени унутма деганию “бир
видоъи умидворий...” қабрни елпиётган жувон
ниятини англатса-да, ҳикояни Беҳбудий бошқа
бир кульминация билан якунлайди. Ҳикоянинг
давомини ўқинг-да, охирги гапга эътибор бе-
ринг:

*“Содиқ ул-ваъда Лу хоним у ваъдаларға инти-
зоран, кўрганингиз, қабр устиға келди. Кунларни*

елпоғич шамоли-ла эри қабрининг туфроғини қуртуб аҳд этмоқға вақф этар...”

Кампир ҳикояни битирар-битирмас файласуфингиз шу фикрға ботди. Умр қисқа, ёшлик ширин, ёш хотун ва эрларни завқ ҳаволарға учирар. Ҳар ҳолда Лу хоним солиҳа бир хотун эмишки, аҳдини паймол этмак истамаз”.

Гўзал ҳикоя! Шарқона якун. Унга ўзингиз ҳам баҳо бера бошладингиз...

Беҳбудийни идеалист дегувчилар ушбу асар орқали одамзоднинг реал ҳаётдаги эҳтиёжлари ёритилганлигини англагандирлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳаётда прагматик бўлган. Бунинг исботини ушбу ҳикоя остидаги “Интиҳо” деб аталган сўнгсўзда (балки мурожаатдир) кўриш мумкин. “Интиҳо”да Беҳбудий ҳикояни шеърга айлантириш учун шоир Сайрийга мурожаат қилган бўлса-да, унда жаид адабиёти йўналиши қандай бўлиши кераклиги ҳақида ўз фикрини билдиради.

“Эй қори, ҳикоянинг ҳосили мундин иборатдур. Адабиёти жадидаи мустақбала (келажак замон) мизға рақамидин ёдкори хайр илтифотиға етса, хўжанди шоир муҳтарам Сайрий афандиға бир туҳфадур. Мутолаасиға танзил буюрсалар, шояд-ки, риштаи назма чекилса, бизу сиздин бир хотираи мустақбала қолурди”.

Беҳбудий ҳикояга ёзган “Тасодиф” деб номланган кириш сўзида ўғли Масъудхўжа билан турли дарсликлар ва бошқа бадий адабиётлар мутолаа қилаётганда ушбу воқеага дуч келганини айтади. Атоқли адабиётшунос олим Бегали Қосимов ана шу фикрларга асосан “Беҳбудий асли хитой адабиётидан олинган ушбу ҳикояни ўз қалби ва қалами билан ўзбек ўқувчисига тақдим этмоқчи бўлади”,

деб ёзади. Шундан бўлса керак, асар жаид ҳикоячилигида асосий ўринда тилга олинмайди. Ҳолбуки, хорижий эллар, элатларни тасвирлаш усулидан жаидлар кўп бора фойдаланишган. Масалан, Фитратнинг “Сайёҳи ҳинди” асари фикримизга далил бўла олади.

Мутолаамизга хулоса тариқасида айтишимиз мумкинки, фикримизча, Беҳбудийнинг “Оқ елпоғичли чинли хотун” ҳикояси жаид ҳикоячилигининг бошланишидир.

Ҳалим САИДОВ,
филология фанлари номзоди

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 6 июнь, 60–61-сон*

БЕШ ЮЛДУЗДАЙ СЕРҚИРРА ИНСОН

Эътибор берганмисиз: кейинги пайтларда биз, ижодкорлар қардошлик, халқлар дўстлиги, байналмилалчилик ҳақида жуда кам қалам тебратадиган бўлдик. Авлод-аждодларимиз, миллатимизни улуғлашга келганда эса анча сўзамолмиз. Ваҳоланки, миллатимиз, оиламизни ўзимиз эмас, ўзгалар таърифласа, ярашиқ бўлур эди. Боболаримиз биздан кўра байналмилалроқ бўлишган: улар жаҳон бозорларида туркий, форсий, арабийда эркин гаплашишган.

Зеро, у замонларда “миллат”, деган тушунчанинг ўзи бўлмаган.

Миллий ғурур – нормал ҳолат, аммо у миллий маҳдудликка айланса ва олди олинмаса, хунрезликлар содир бўлишига кўп бор гувоҳ бўлдик. Ваҳоланки, бизнинг жами тоат-ибодатларимиз инсоннинг бир томчи қонига арзимайди.

Бизнинг авлод икки аср ва икки тузумнинг гувоҳи бўлди. Аммо ҳар қандай вақт ва тузум чорчўбасида ҳам инсон инсоннинг меҳр-муҳаббатига муҳтож бўлиб яшашига; ҳар қандай миллатчилик, маҳаллийчилик, ирқчилик ожизлик аломати эканлигига; киши ақлли бўлиб боргани сари одамларнинг бу хислатларини кўпроқ илғаши, қадрлашига; ҳамма нарсага ақли етадиган киши ҳамма нарсани кечиришига қодир эканлигига; адолат, эзгулик, яхшиликнинг боқийлигига иймон келтирдим.

Қалам соҳибига ҳеч қайси тузум ва замонда осон бўлмаган. Бугунги кунда ҳам журналистлар-

нинг қамоққа олинаётганлиги, оловли нуқталарда у ёки бу томоннинг ўқига нишон бўлаётганлиги менинг ҳам юрагимни яралайди, албатта.

Маълумингизки, сўнгги йилларда журналистикамининг тамал тошини қўйган, “Самарқанд” (ҳозирги “Зарафшон”) газетасининг ташкилотчиси ва биринчи муҳаррири Маҳмудхўжа Беҳбудийга бағишлаб китоб ёздим ва асар бу йил нашрдан чиқди. У кишининг ҳаётини ўрганиш жараёнида шу ҳақиқатга гувоҳ бўлдимки, Беҳбудий ҳазратлари инсонни фақат зиёгагина эмас, Худога ҳам яқинлаштирадиган, том маънодаги назаркарда киши бўлган. Худди беш юлдуздай бағоят серқирра бу довюрак инсоннинг сиёсий қарашлари илк бор “Зарафшон” газетасида эълон қилинди. Жумладан, тақсирнинг Россия императори олдига қўйган талабларини ўқисангиз, у киши мустақиллигимизнинг илк яловбардорларидан бири эканлигига тагин бир бор ишонч ҳосил қиласиз:

* Туркистон халқи ҳар ҳуқуқда русийлар ила баробар бўлмоқ (бўлмоғи керак);

* Государский думага Туркистондан вакил олмақ;

* Русия ўрта ва олий мактаблариға Туркистон мусулмонларидан кирмоқ учун тадбир жорий қилмоқ ва анда дини ислом ва адабиёти маҳалия муаллимлари тайин қилмоқ;

* Забт бўлган авқофларни (бойликларни) қайтармоқ (керак);

* Зироат, саноат ва тижорат мактаблари очилиб, мусулмонларға қулай тариқинда вазъи программни ва ўзга шунга ўхшаш диний ва замоний ва мулкый эҳтиёжлар ... ила ёзмоқ (керак);

* Идораи руҳония ва шувбаларининг таҳрироту ҳукумат маҳкамалари илан русча ва аҳоли, куззот ҳам вўлостной управителлар илан ўзбекча бўлса (бўлиши) керак.

У кишидан кейинги юз йиллар давомида Москвага ҳеч ким бундай талаб билан чиқмади ва чиқолмасди ҳам.

Нусрат РАҲМАТ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
журналист

“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 6 июнь, 63-сон

БЎЛҒУСИ ЖУРНАЛИСТЛАР УЧУН ИЛК СТИПЕНДИЯ

Талабалигимизда университетнинг турли йўналишларида таҳсил олаётган талабалар учун номдор стипендиялар мавжуд эди. Яхши ўқийдиган, фаол талабаларни рағбатлантириш, уларни қўллаб-қувватлаш, янаям юқорироқ марраларни забт этиши учун ташкил этилган бундай стипендиялар талабалар учун ўзига хос мотивация вазифасини ўтайди. Самарқанд давлат университетининг ўзбек филологияси факультети қошида ташкил этилган журналистика бўлимининг биз каби талабалари ўша пайтлар номдор стипендия учун ҳаракатларимиз бесамар кетарди. Сабаби, бўлғуси филолог мутахассислар учун Алишер Навоий номидаги стипендия ташкил қилинган бўлиб, асосий даъвогарлар ҳам ушбу факультетда таҳсил олаётган талабалар эди. Наинки, биз, бир бўлим талабалари, ҳатто ўша пайтлар Ўзбекистон Миллий университетидаги журналистика факультети, кейинчалик пойтахтдаги Жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факультети талабалари ҳам фақатгина Президент стипендианти бўлиш имконига эга эди, холос.

Ташкил этилган Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети талабаларининг ютуқ ва муваффақиятларини кузатиб турибмиз. Аммо уларнинг иқтидорли талабалари учун бундай имконият йўқ эди. Ваҳоланки, турли йўналишларда таҳсил олаётган талабалар учун Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Беруний, Алишер На-

войи номидаги ва бошқа стипендиялар ташкил этилган.

27 июнь – Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни муносабати билан Президентимиз соҳа ходимларига йўллаган табригида айнан шу масала тилга олинди. Эндиликда Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети талабалари учун Маҳмудхўжа Бехбудий номидаги стипендия таъсис этилади.

Маҳмудхўжа Бехбудий нафақат Самарқанд, балки мамлакатимиз миқёсида журналистикага тамал тоши қўйган маърифатпарвар боболаримиздан биридир. “Зарафшон” газетаси тарихи ҳам бевосита Бехбудий номи билан боғлангани учун ушбу янгилик биз, соҳа эгаларини яна бир карра қувонтирди.

Гулруҳ МЎМИНОВА,
*“Йилнинг энг фаол журналисти”
республика танлови ғолиби*

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 30 июнь, 71-сон*

МАҲМУДХҲЖА БЕҲБУДИЙ ВА МАОРИФ

Жадидчилик ҳаракатининг сарвари Маҳмудхўжа Беҳбудий замон ва макон хоҳиш-иродаси ва талаби билан маънавият саҳнасига чиққан ва ўчмас из қолдирган сиймодир. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаракатларида фаол қатнашган йирик намояндаси, янги замон ўзбек адабиётининг асосчиларидандир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йилнинг 19 январиди Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, она томондан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, 1880 йилларда Самарқандга келишган.

Ўтган аср бошларида замонавий мактаб ғояларини тарғиб қилиш, кенг омма олдига олиб чиқиш анчайин мушкул замонда Маҳмудхўжа Беҳбудий сингари жадидларимиз ўз ҳисобларидан мактаблар очди. Ёш авлодни саводли қилиш, ҳақ-хуқуқларини билиш, дунё ҳамжамияти саҳнасига олиб чиқиш йўлида хизмат қилди.

Айтишларича, кўҳна Самарқанднинг Намозгоҳ жомеъ масжиди атрофида Маҳмудхўжа Беҳбудий аждодларига қарашли кенг ва обод боғ бўлган. Катта ҳудуддаги олмазор ва тоқзорга, албатта, Самарқанднинг иқлими ижобий таъсир кўрсатган. Боғдан келган даромадни Маҳмудхўжа самарқандлик болалар учун дарсликлар олиш, янги мактаб қурилиши ва зарур жиҳозлар

билан таъминлаш учун сарф қилган. “Усули жадид”, “Усули савтия” номлари билан шуҳрат топган мактаблар учун адабиёт, жуғрофия, ислом тарихи каби дарсликлар ёзган.

Мактабларда шеър ва мақолалар, саҳна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар. Замон талабига мос равишда Туркистон мусулмонларининг шаъну шарафини ҳимоя қилдилар. Ўша таҳликали замонда Маҳмудхўжа Беҳбудий ёзади: “Янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқилатурғон мактабларни маънан тафтиш этиш, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддир. Тааруз (ҳужум) ва душманлик эмас, агарда шахсиятга тўқунмаса...”

Тарихдан маълумки, босқинчи томон маълум бир ҳудудни босиб олиш, ҳукмронлик қилиш, бойлигини талаш учун аввал шу ҳудуддаги илми, миллий тараққиётни ўйлайдиган кишиларни йўқ қилган. XX аср охирларида, хусусан, 1868 йилда Самарқандга ҳам ҳужум қилган рус қўмондонларининг асосий мақсадлари маҳаллий халқни талашдан иборат бўлган. Бунинг учун эса халқнинг тилини, тарихини, динини йўқотишга ҳаракат қилинган. Сохта ваъдалар, сохта пуллар, сохта амаллар орқали халқни алдаб ўз ҳудудларини кенгайтиришган. Маҳаллий халқ замонавий ва мустақкам қуролланган рус қўшинларига қарши кетмон, белкурак, шу билан бирга мустақкам ирода, ғанимларга қарши буюк нафрат билан курашга отланишган. Бундай тўқнашувнинг оқибатини олдиндан сеза олган Маҳмудхўжа Беҳбудий “мактабларда ўқитуладирғон китоблар”ни маънан тафтиш қилди.

Минглаб йиллардан бери ўз турмуш тарзи, маданияти, миллий-урф одатларига эга бўлган халқни “маданийлаштириш” учун янги “туземний” мактаблар очилди. Бошқача таҳсил олишни хоҳловчи ўқувчилар онгига янги усулдаги диний ва дунёвий билимлар сингдирила бошланди. Мактаб ва ўқувчилар тақдири келажакда “некбахтлик” ва “гўзал амаллар” ваъда берадиган миссионерлар қўлига топширилди.

“Бу мактабларга зоҳиран мусулмон муаллими тайин етиб, анга 15 сўмдан 25 сўмгача вазифа берардилар. Албатта, бу пулга ҳеч муқтадир киши муаллимлик қилмас эди. Дигар тарафдан хуфия приказлар ила бу мактаблардаги мусулмон болаларини оз таълим бермоғга ва бақадриимкон амрини зоих ва ўзини ҳайвон қилмоққа фармойиш қиладилар”, деб куйиниб ёзади Маҳмудхўжа Беҳбудий.

XX аср охирида бир ҳисори қўйнинг нархи 20-30 сўм, бир кийимлик “ипаклик атлас аълолари” 2 сўмдан 30 сўмгача бўлганини ҳисобга олсак, муаллимларга берилаётган ойлик тайинлари маълум бўлади.

Россия Муваққат ҳукуматининг Туркистон комиссари Куропаткиннинг сўзларига кўра, ўлкани қўлдан бермаслик, табиий ва моддий бойликларига тўла ҳукмрон бўлиш учун бор куч-ғайратлари ишга солинди. Мустамлакачилар аҳолини 50 йил маърифатдан четда сақлаб келди. Халқ орасида турли иғво тарқатиб, ўзаро бирдамликни бузди. Халқнинг бирлашишига, иттифоқ бўлишига тўсқинлик қилди.

Аср бошида Тошкент, Фарғона, Самарқанд шаҳарларида янги мактаблар ташкил топди. Ибрат,

Мунаввар қори, Авлоний, Сўфизода, Саидризо Ализода номлари тилга туша бошлади.

Беҳбудий 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи қишлоғида домла Сиддиқий, Ражабамин қишлоғида устоз Шакурий билан ҳамкорликда мактаблар ташкил қилади. Янги мактаблар учун дунёвий дарсликлар тузишга киришади. 1904 йилда “Рисолаи асбои савод”, 1905 йилда “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, 1908 йилда “Китобат-ут атфол”, “Амалиёти ислом”, 1909 йилда “Тарихи Ислом” каби китоблари пайдо бўлади.

1903 йилда Ҳалвойи қишлоғида қурилган мактаб биноси ҳозир ҳам сақланиб келмоқда. Шакурий мактабини эса Беҳбудий 1908 йилда Самарқанддаги ўз ҳовлиси кўчириб келган.

“Самарқандий Мулло Абдуқодир шаҳардан уч чақирим ташқаридаги ўз ҳовлисида усули жаид мактаби очган эдики, болаларнинг шаҳардан бориб келиши кўп мушкуллиги учун ман, роқими ҳуруф Маҳмудхўжа муфти жаноб баланд даражалик Самарқанд губернатори ва полицмейстерини олиб бориб, кўрсатиб ва шаҳарга ўз ҳовлимга кўчириб келдим”, деб ёзади Беҳбудий.

Бу ҳақда ўлкадаги илк “Самарқанд” газетасининг иккинчи сонидида мақола чоп этилгандан кейин самарқандлик бойлар Мулло Муҳаммад Раҳимбой, Мулло Жўрабой ва бошқалар маблағ ила кўшиш қилдилар. Кимдир ақча, кимдир жома...

Маълумки, 1899–1900 йилларда Беҳбудий бухоролик зиёли Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига чиқади. Байтуллога Кавказ, Истанбул, Миср давлатларини зиёрат қилиб боради. Бу сафар хижрий

сананинг 1318 йилида бошланган бўлиб, саккиз ой давом этади.

Саёҳат давомида “Қасди сафар” асарларини ёзиб, ҳар бир давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва албатта мактаб ҳаётини ўрганди. Ислоҳ қилиб, янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди.

Айниқса, Европада бошланган ва Россияда давом этган жадидчилик ҳаракатини ўрганиш, Туркистонда ҳам янги йўналишдаги мактаб, маориф, маданиятни тарғиб қилиш мақсадида Исмоилбек Гаспирали ишини давом эттиради. 1903–1906 йилларда Москва, Санкт-Петербург, Нижний Новгород, Уфа, Қозон шаҳарларида бўлиб, турмуш ва маданият муаммоларига бағишланган қурултойда иштирок этади, нутқ сўзлайди.

Ростовда мусулмонларнинг мактаблари фаолиятини ўрганади. Бизда ҳам мактаб фаолиятини такомиллаштириш борасида мақолалар ёзади. “Мунтазам равишда расадхона, кимёхона, ташрих ва жарроҳи ва ҳикмат хоналари бордур”. Англаш мумкинки, мактабларда диний таълим билан биргаликда дунёвий илм ҳам берилишига катта эътибор қаратилган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг сафдошлари мамлакат аҳолисини ўқимишли қилиш, ҳақларини таниш, боболардан мерос муқаддас тупроқ душман қўлида топталмаслигини хоҳлади, мард ўғлонлар, дилбар қизлар кўзларида маъносиз нигоҳни кўришни истамади. Афсуски, ана шу ҳидояткорона фикрлари ва сўзлари учун ҳукуматга ёқмади.

1919 йилнинг 25 мартада Беҳбудий Қарши чўлларида қўлга олинади. Доимий курашлардан

иборат ҳаёти даҳшатли якун топаётганини сезган Беҳбудий васият ёзади: “Сизларга васият қиламан. Маориф йўлида ишлайдурғон муаллимларнинг бошини силангизлар!”

Дилафруз РАҲМАТОВА

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 4 июль, 73–74-сон*

МАҲМУДХҲЖА БЕҲБУДИЙ ГЕОГРАФ БЎЛМАГАН, АММО ЎЗИДАН ҚИММАТЛИ ГЕОГРАФИК МЕРОС ҚОЛДИРГАН

Кўпчилик Маҳмудхўжа Беҳбудийни буюк маърифатпарвар, Туркистондаги жадиличлик ҳаракати йўлбошчиларидан бири, янги мактаб ғояси яратувчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургияси асосчиси, театр саҳналаштирувчиси, биринчи ношир сифатида билади. Лекин Беҳбудийнинг география фанига атаб ёзган буюк илмий мероси ҳам бор. Мазкур мақолада маърифатпарварнинг бизгача етиб келган географик мероси ҳақида тўхталмоқчимиз.

Маҳмудхўжа Беҳбудий “Рисолаи жуғрофияи Русий” (Россия географияси, 1904), “Рисолаи жуғрофияи умроний” (Аҳоли географиясига кириш, 1905), “Мунтаҳаби жуғрофияи умумий” (Қисқача умумий география, 1906) каби асарларида ўзининг географик қарашларини баён этган. Жумладан, “Мунтаҳаби жуғрофияи умумий” асарининг кириш қисмида ўша давр тарғибот-ташвиқотларини инобатга олган ҳолда асарнинг ижмол (хулоса ва мухтасар) тафсилотларини туркча, арабий, форсча ва рус тилларидаги луғатлардан тўласинча фойдаланиб, газета, журнал, атлас, харита, глобус ва ер шари ҳақидаги маълумотлар ҳамда рақамли ҳисоботларидан фойдаланилганлигини қайд этади. Унда “Отияга (қуйида) – баён бўлган фан ва илм тўғрисида биз хануз комил эмас, навқадаммиз”, дейди. Шунинг-

дек “...яна жуғрофияи олам ва аҳволи замон бу олами рўзғорни инқилоби ва улуши асрия фунуна замонияни тараққийси ила ҳар он тағёр топадур”, деб камтарлик билан, хокисорона географик олам тўғрисидаги тушунча ва унинг тамойиллари ўзгариб боришини китобхонга етказиб беради.

Бехбудий “Мунтаҳаби жуғрофияи умумий” аса-рида “География” атамасига изоҳ бериб: “Жуғро-фия” деган сўзнинг маъноси, юнон луғати араби-яча таърифи арз маъносига, яъни ер ва туфроқни баён қиладургон илмни айтадур”, дейди. Бехбудий таърифига кўра, география ер шари ва унинг тузи-лиши (яъни, тупроғи) нимадан иборат эканлиги-ни ўрганувчи фандир. Бугунги кунда “География” сўзи (грекча “гео” – ер ва “графо” – ёзаман, тасвир-лаб ёзаман) бирлик сонда ишлатилганлигидан бу сўз биргина фаннинг номини англатар экан, деб тушуниш мумкин. Ҳақиқатда эса бу сўз табиий ва ижтимоий фанларнинг маълум гуруҳини билди-ради. Бундан табиий фанлар ер шари юзасидаги табиий ҳодисаларни ўрганса, ижтимоий фанлар турли мамлакатларда кишилик жамиятининг хў-жалик фаолияти хусусиятларини ўрганади.

Маҳмудхўжа Бехбудий: “Жуғрофия илмини неча навъ ҳолда ва баёнлари бўладур. Анга қараб ушбу илмға тейишли баён ва фанлар бир неча исм ила аталадур”, дейди. Жумладан, ер шакли (гавда, ҳажм)дан осмон ила ер орасидаги хосияти ва ос-мондаги нимарсалар ила инобатни ва ҳаракати-дан баён қиладургон илмни “Жуғрофияи риёзий”, ернинг хосияти, туфроқ паст ва баландлиги, ҳар хил гиёҳ ва конлари, тоғ, дарё, кўл, мижоз ва ҳа-восидан қилатурғон илмни “Жуғрофияи табиий” аталадур. Ер юзидаги катта ҳодисалар ила уруғ,

хукуматдорлик, хулоса ва бошқа илмни ушбу илмға баён қилиб, жуғрофия калимасини охирига қўшилишиға тааълуқ илм ва фанни оти қўшиладур”, дейди ва “Жуғрофия тарихий”, “Жуғрофия сиёсий”, “Жуғрофия умроний” ва бошқаларни мисол келтиради.

Умуман, жуғрофия қачон пайдо бўлган? Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз асарларида жуғрофия фанининг пайдо бўлиши ва ривожланишига доир бир қанча маълумотларни келтириб ўтади. Жумладан, унинг ёзишича: “Тарих ва жуғрофия китоблари ёзилибдурки, жуғрофия илми илк маротаба Миср мамлакатига ҳазрат Мусодан илгари фиръавнлар замонида бошланиб, ер, туфроқ, денгизлар борасиға баёнотлар ёзилиб харита – картаға ўхшаш “планлар” ихтиро бўлинганлиги маълум бўладур. Чин мамлакатига ҳам ушбу илм сироят қилиб Ёу деган подшо Хитой мамлакати хариталарини чиний косалар устига нақш қилдирибдур. Сўнгра ушбу илм юнон халқиға сифат қилиб, алар заминига ривож топибдур”.

Беҳбудий Арасту, Страбон, Клавдий Птоломей каби олимлар ишларини таҳлил қилиб, уларнинг географик қарашларини ўрганиб чиқади. Жумладан, у: “Искандари Кабир милоддан 350 сана илгари тириклик қилар эди. Ани устои Арасту ҳоким бу очилган мактаблар тўғрисиға баённомаю китоблар ёзиб, жуғрофия илмига ривож берди. Ушбу ҳоким милоддан 384 сана илгари таваллуд бўлиб эди. Сўнгра Истрабўн (Страбон – қадимги юнон географи ва тарихчиси, 17 китобдан иборат “География” асарининг муаллифи), Батлимус (Птоломей – қадимги юнон мунажжими) деган юноний олимлар жуғрофия ва ҳайъат илмлари тўғрисида

яхши китоблар тасниф қилиб, бу илмларга кўп ривож берубдирлар. Осмон тўққиздур ва ер атрофига айланадур, деган киши ушбулар ва низоми маҳдуд эгасидур”, деб ёзади.

Бундан ташқари, Беҳбудий “Хорун ар-Рашид замони 198 санаи ҳижрияға ва андан сўнгра мадрасаларга юноний уламолардан вақтинча мударрис тайинлаб, мусулмон уламолари юнонийча ўқуб сўнгра барча улуши ақлия юнонияни таҳқиқға бошладилар. Ўшал замонда жуғрофияга тааълуқ “даража ҳисоби”ға амалиёт-ўлчов қилдилар...” деб хулоса қилади ва жуғрофия, ҳайъат, риёзий, тиб, ҳикмат, кимё, ҳисоб, илми табақат ул-арзи (ер қатламлари илми)ни мисол келтиради. Жумладан, у 290 тарихи ҳижриятга Абулқосим Абдуллоҳни таърифлаб, “Китоб ал-масолик ва-л-жуғрофия тўғрисида”ги китоби Франса ва Гирмония тилларига таржима бўлгандур”, деб улуғлайди.

У “Мунтахаби жуғрофияи умумий” асарида буюк географик кашфиётлар даврини таърифлаган. Жумладан, “Аввалги замонларга оти эшитилмаган Амриқа (Америка), Пулинизия (Полинезия), Орази Қутбий (Ернинг қутблари) ва минглар ила жазираларни топиб, ҳозирги барча мамлакат ва жазира (орол) ва денгизларни масофати (ўлчови) ила ҳаммаға билинмағи боис бўлдилар. Дунё илми бирдан ривож топди. 898 санаи ҳижрияға фаранги тоифасидан Христофор Колумб деган илми риёзийга доно ва денгиз сафарига моҳир боруб, Амриқа ерларини топди. Ўнланчи аср ҳижрияға Русия одамларидан Ермак деган киши ҳозирги Сибир мамлакатини кашф қилиб, Русия ҳукуматига кўшди. 1741 санаи мелодияға Беринг,

Черикоф деган кемачи капутанлар Шимолий Америкага боруб, Саника деган жазирани топиб, Янги Архангил деган шаҳарни бино қилиб, Беринг бўғозини топдилар. Хулоса, уч-тўрт асрдан бери йилдан-йилга илгари билинмаган ва эшитилмаган жазира мамлакат ва қутблар тарафидаги ерларни аҳволи фарангий-Оврупо уламоий жуғрофийюн ва сайёҳларнинг ғайрати ила олам ёйинки илм аҳлига билинди”, деб Америка ва унга туташ худудларнинг кашф қилинганлигини айтади.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз асарларида ўша даврда Европа мамлакатларида география жамиятлари тузилганлиги, унинг аъзолари ва географиянинг пайдо бўлиши, ривожланиш босқичларини ифодалайди. Бундан ташқари, бутун дунёда “География жамияти” ташкилоти тузилганлиги, унинг аъзолари сони ниҳоятда кўп эканлигини, ҳар бир жамият аъзолари географик янгиликларни етказиб туришини изоҳлайди.

Беҳбудий “Жуғрофия ўқимоқни нафъи” аса-рида айнан географ бўлмаса-да география фанини ўқимоқнинг фойдасини, география ва унинг илмларини кўп ва хўп улуғлайди. Бу борада “одам боласини қанча илми зиёда бўлса, дунё, тарих, жуғрофия илмидан хабари бўлса, шунча яхшидур. Бу илм одамға бутун дунёни ва кўп нимарсаларни билдирадур. Дунё одамларини дин ва мазҳаби, тириклик ва рафтори, тараққий ё таназзул сабаби, яхши ва ёмонликлари, мамлакатларни тинч ва осойиш ё зулм ва жаврға турғони, хулоса бутун аҳволи дунёни, подшоларни қуввати, давлати, одамларни одати, ер юзини аҳволини билдирадурғон ушбу илмдур”, деб одамларни географияни ўқишга даъват этади.

Бундан ташқари, ер юзида одамларнинг жуғрофия илмига қизиқиши, фақат туркистонийлар бу илмдан бебахра эканидан афсусланиб, сувда сузувчи пароход, поездлар, самолёт орқали узоқ йўлларнинг яқин бўлгани ва бошқа янги географик кашфиётлар бўлаётганини айтиб ўтади.

Беҳбудий табиатдаги циклли ва ритмик ҳодисаларни, яъни ернинг ўз ўқи ва қуёш атрофидаги ҳаракати натижасида ҳосил бўладиган географик ҳодисаларни қуйидагича таърифлайди: “Ёйинки ерни ўртаси хатти истивора (қиём, туш вақти), кеча ва кундуз доим баробар бўлган сувратга, бизни Туркистонга на учун гоҳ узун ва қисқа бўлуб, кунимиз 9 ила 15 соат орасиға юрадур? Ҳар қанча ерни(нг) шимол ё жанубидаги чет (қутб)ларига қараб борилса, кун ва ётун улайдур. Қутблар тарафиға бир-икки, ҳатто, 6 ойгача кун ботмайдур. Петурбург шахрига қиш олти соат, ёз 19 соат кундуз бўлиб турадур (бу ерда М.Беҳбудий қутб кунни ва тунини назарда тутган – муал.), сабаби нима деб, бир киши сўраса ёйинки бир ой кун ботмайдурғон жойға мусурмонни ибодатлари ва амри наҳйини қандай баржой келтуруладур? Ёйинки на учун кеча ва кундузни(нг) фарқи ер ила осмончадур? Ҳар шаҳарни(нг) тул ва ғуруби (кун чиқиши ва унинг ботиши назарда тутилмоқда – муал.) ва учун олдин ва кейиндур деб сўралса, бизлар, хусусан, уламомиз на жавоб берармиз? Билмаймиз, ёйинки “ундай бўлмаса керак”дан бошқа жавоб айтолмасак керак. Бу саволларга жуғрофия ўқиماغунча жавоб бериб бўлмайдур ва жуғрофия илми жавоб берадур”. Шу хулосаси билан Беҳбудий географияни билишнинг афзалликлари ни-мада эканини айтиб ўтади.

Буюк маърифатпарвар ер айланганда нега устидагиларининг йиқилмаслигини “Мунтаҳаби жуғрофияи умумий” асарида турли табиий географик ҳодисаларга боғлаб ифода этади. Ер ўз ўқи атрофида ғарбдан шарққа қараб айланишини ва сутка деб аталадиган давр давомида бир марта айланиб чиқишини таъкидлайди.

Атроф жиҳоти аслия (асл томонлар), харита, план. Маҳмудхўжа Беҳбудий географик асарларида бу борада ҳам дадил фикрлар беради: “Қутб шимолий юлдузи, яъни Темур қозик тарафи “шимол” жиҳади ҳисобланадур. Ани ўнг тарафимизга олиб, кунботишга қараганда, юзимиз “ғарб”, орқамиз “шарқ”, чап қўлимиз “жануб” тарафлариға бўладур. Қибланома (компас) деган асбоб шимол тарафини кўрсатадурки, андан иқлим ва мавзенага қараб қибла тарафи тахмин қилинадур”.

Беҳбудий горизонт томонларини изоҳлар экан, уларни “жиҳоти аслия” деб атайтиди. Унинг айтишича, “харита ёки планга қараганда бирор одамни(нг) кўзини юқориси шимол, қуйи тарафи жануб, ўнги шарқ ва сўли ғарбдур”. Бундан ташқари, у горизонтнинг оралиқ томонларини ҳам ўзгача эътироф этади: “Бу тўрт жиҳати аслия аролалариға яна тўрт жиҳоти фаръийя (иккинчи даражали) борки, тўрт жиҳотни(нг) кунжи ҳукмиғаадур. Шарқи-шимолий, ғарби-шимолий, шарқи-жанубий, ғарби-жанубий деб аталадур”.

У дунё карталарини тузиш, уларнинг пайдо бўлиши ва ясаилиши тўғрисида ўз илмий қарашларини ифода этиб: “Бизни(нг) фикр ақлимизға сиғмайдурғон ер юзи шаклини бир тахта қоғоз устиға нақш қилибдурлар, деган ҳолға ушбу катта дунёни қандай бир тарроҳ (тархини чизувчи),

аққос (акс эттирувчи, фотограф), планчи юруб неча мударатга нақшасини (тасвирини) олди, деган савол келадур. Бир аққос, бир планчи эмас, минг-минг устозлар, сайёҳлар, муҳандислар дунё юзига аввалдан, хусусан, беш юз йилдан бери пайдар-пай, доим юруб, ўлчаб, ёзиб оҳиста-оҳиста ҳозирги мартабасига жўғрофия илмини ва дунё нақшасини келтурдилар”, дейди.

Ундан ташқари, Маҳмудхўжа Беҳбудий дунё океани, материк, қитъалар, орол ва яримороллар карталарининг яратилиши ва ундаги ўлчов ишлари, яъни масштаб ҳақида қуйидагича ёзади: “Аммо катта бир қитъа ёйинки бир ботмон ерни(нг) бир тахта қоғоз устига планини кўрсатмоқ тариқаси тузурки, масалан, бир ерни(нг) узунлиги 60 сажин, эни 40 сажин экан. Ушбу тул ва арз масофаларини бир варақ қоғоз устига 60 сажин ўрнига 60 нуқта масофатини кўрсатган ила фаҳмламоғи “тарсим” (расм) қилинмоғи мумкиндур. Ҳар бир план, харита устига бир неча сифр ва рақамлар борки, “миқёс” (масштаб) аталадурки, ўшал харитадаги мамлакатни асл вусъатидан ушбу харита қанча маротаба кичиклигини билдирадур. Чунончи, бир жойни турли юз чақирим экан, қоғоз устига бир вертўқ хат узунлиги бор ва харита охирига “бир вертўқ юз чақиримдур”, деган ишора ва миқёс бордур. Яна муфассал харита, планлар бордурки, тоғларини баландлиги, тошларини хосияти, ҳайъати, наҳрларини(нг) чуқурлиги, балиғларини(нг) камаригача кўрсатадур”, деб тоғ ва текисликларнинг баландлиги, тоғ тош қатламларининг хусусияти, океан ва денгизларнинг чуқурлиги, чўкмалар тўғрисида аниқ маълумотлар келтирилишини айтиб ўтади.

Мақоламиз бошида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг географ олим эмаслигини таъкидлаб ўтган эдик. Лекин биз, Самарқанд давлат университети олимларининг маърифатпарвар ёзиб қолдирган илмий меросини ўрганишимиз ва таҳлил қилишимиз жараёнида унинг географик қарашлари нечоғлик кенг ва серқирра бўлганлигига гувоҳ бўлдик. Қолаверса, ушбу мақоламизда Беҳбудийнинг географик меросининг бир қисминигина таҳлил қилдик, холос. Чунончи, мутафаккирнинг ёзиб қолдирган асарларини ўқиган киши ўнлаб илмий рисола ва монографиялар ёзиши муқаррар.

Субҳон АББОСОВ,

география фанлари доктори, профессор

Бахтиёр МЕЛИЕВ,

география фанлари номзоди, доцент

“Зарафшон” газетаси,

2020 йил 29 август, 95–96-сон;

тўлиқ матни – “Zarnews.uz” сайти,

2020 йил 16 август

ТЕАТРДА МАЪРИФАТПАРВАР АЖДОДИМИЗ МУЗЕЙИ ОЧИЛДИ

Самарқанд вилоят мусиқали драма театрида маърифатпарвар жадид Маҳмудхўжа Бехбудийнинг фаолияти, ижоди ва саҳналаштирган асарлари тарихи акс этган музей ташкил этилди.

Шу муносабат билан ўтказилган онлайн конференцияда бу йил мамлакатимизда Маҳмудхўжа Бехбудий таваллудининг 145 йиллиги кенг нишонланаётгани халқимиз ва давлатимизнинг буюк маърифатпарвар бобомиз маънавий меросини ўрганиш, кенг тарғиб этишга хизмат қилиши таъкидланди.

– Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” драмаси билан театримизга тамал тоши қўйилганидан фахрланамиз, – дейди театр рассоми Баҳром Сафоев. – Қайси вилоятга бормайлик, Самарқанд театри, ижодий муҳити, албатта, бобомиз номи билан бирга эътироф этилади. Қувонарлиси, театримизнинг ёш режиссёри Мурод Турдиев томонидан “Дебют” фестивали учун 1914 йилда саҳналаштирилган “Падаркуш” драмаси эндиликда қайта намойиш этилмоқда. Тўғри, ушбу асар республикамизнинг аксарият театрларида талқин этилган, аммо ёш режиссёр мазкур спектаклда Бехбудий образини ҳам саҳнага олиб чиқмоқда.

Театр биносида ташкил этилган мазкур музейдан мутафаккир ҳаёти акс этган суратлар, халқни маърифатли қилишга чорлаган мақолалари, те-

атр сахнасида қўйилган “Падаркуш” драмасидан фотолавҳалар, ушбу спектаклда фойдаланилган либослар ва эскизлар ўрин олган.

Тадбирда театр жамоаси томонидан Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳаёти, унинг сирли ўлими, халқимизни маърифатли қилиш йўлида олиб борган ишлари ҳақидаги қисқа метражли ҳужжатли фильм намоиш этилди.

* * *

Президентимизнинг 2020 йил 30 сентябрда қабул қилинган фармонида кўра, халқимизнинг озодлиги ва фаровон ҳаётини таъминлаш йўлида фидокорлик кўрсатиб, миллий таълим ва тарбия тизимини яратишга беқиёс ҳисса қўшган улуғ маърифатпарварлар қаторида Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди.

Насиба ЖОНТЎРАЕВА

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 1 октябрь, 110-сон*

БОБОЛАРИМИЗ ХИЗМАТИ ҚАДР ТОПДИ

Ўқитувчи ва мураббийлар куни арафасида Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг фармонида кўра, маърифатпарвар жадидчилик ҳаракати намояндалари қаторида бобом – Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Ватанимизнинг юксак мукофоти – “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланганини эшитиб, кўзимга ёш келди. Бутун умрини, ҳаётини маърифатга, маорифга бағишлаган шундай буюк инсон шажараси давомчиси эканимдан қалбимда жуда катта фахр, ифтихор туйдим. Бир мен эмас, бутун қариндош-уруғларимиз, Беҳбудий авлодларининг бу қувончли хабардан бошимиз кўкка етди, бир-биримизни табриклардик. Дўсту ёрларимиз ҳам қўнғироқ қилиб, самимий дил изҳорларини билдиришди.

Бу йил буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудий таваллудига 145 йил тўлди. Президентимизнинг алоҳида эътиборлари билан ушбу сана кенг нишонланмоқда. Тошкентда янги очилган Адиблар хиёбонида бобомиз ҳайкали ўрнатилгани, Журналистика ва оммавий коммуникациялар университети талабалари учун Маҳмудхўжа Беҳбудий номидаги стипендия таъсис этилгани, Самарқанд шаҳрида уй-музей очилаётгани ва кўплаб маданий-маърифий тадбирлар ўтказилаётгани улуғ аллома, жадидчилик ҳаракатининг етук намояндаси хотирасига бўлган юксак эҳтиром намунасиدير.

Бобомиз ҳаётини маърифатга бағишлади, бир умр шу мақсад билан яшади. Халқни турли маърака-маросимлардан воз кечиб, фарзандларини

ўқитишга чорлади. Уларга тил ўргатиш, замонавий илмлардан сабоқ беришни эртанги ёруғ келажак билан боғлади. Газета-журнал нашр этиб, халқни уйғонишга чорлади. Театр ибратхонадир, деган даъват билан илмсизлик қандай оқибатларга олиб келишини “Падаркуш” да кўрсатиб берди.

Афсуски, ўша даврнинг ўнлаб хурфикр кишилари, жадидлар қатори бобомиз ҳам тузум қурбони бўлди. Аммо у кишининг асарлари, мақолалари ҳамма давр ва замонларда ҳам ўз кадр-қиммати ва аҳамиятини йўқотмай, халқни маърифатга бошлаб келмоқда. Айниқса, бугун мамлакатимизда ёшлар таълим-тарбиясига, илмга жуда катта эътибор қаратилаётган бир пайтда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Ибрат сингари маърифатпарварларнинг қарашлари, улар илгари сурган ғоялар долзарб аҳамият касб этмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг маърузасини тинглаб бунга яна бир бор амин бўлдим. Президентимиз мамлакатимизнинг эртаси, тараққиёти таълим тизимига боғлиқлигини алоҳида қайд этиб, бу борада мутасадди вазирликлар, маҳаллий ҳокимликлар, ўқитувчи ва мураббийлар, ота-оналар олдида турган вазифаларни санаб ўтди. Энди ҳамма гап ҳар бир киши бу вазифаларни ҳис қилиб, амалга оширишга интилишида деб ўйлайман. Шундай йўл тутсак, бундан жадид боболаримизнинг ҳам руҳи шод бўлгай.

Шоҳрух БЕҲБУДИЙ,
Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг эвараси

*“Зарафшон” газетаси,
2020 йил 3 октябрь, 111-сон*

I

БЕҲБУДИЙ ДЕЙДИКИ...

* * *

“Марвда аҳоли аксария ила рус, арман ва эрон табъаларидур. Атроф халқи туркман бўлуб, шаҳарий бўлғонлари йўқ. ...Йўл устиндаги туркманларни бошиндаги узунлиги уч ярим қариш, эни экки қаришдан зиёда телпагидан башқа кўргу ери йўқ, фақат ҳануз белида аксария ила ханжари бордур. Аммо алар ханжар ўрниға қалам тутиш замони келганини билмайдурлар”.

(“Қасди сафар”)

* * *

“Ер – қум. Бир тараф ўтсиз тоғ, беш-ўн тева, бир-эки эски олачиқ ҳар ерда оз-оз кўринур. Бу қазоқларга лозим эдики, ўзлариға яқин шаҳарлар атрофинда йиғилиб турғун бўлинсалар, валлоҳ, бу кетишни охири йўқ бўлмоқдир. Муҳтарам қазоқ талабалари, қазоқ уламо ва зиёлилари мун талқин этсалар керакдур”.

(“Қасди сафар”)

“Боку ...ҳийла вусъат топиб, иморатлари беш-олти табақағача юксалибдур... Боку Русиянинг ободонлик жиҳатидан бешинчи шахри бўлиб, аммо муслмон давлатлигининг кўплиги ила Русияда иккинчи шахардур. Чунончи, мунда юз милйўн сўмлик мулку сармояға доро (*эга*) бир неча муслмонлар бўлуб, милйўн соҳиби муслмонлар яна ортуқроқ... бўлуб шахарнинг аксари мулки муслмонлар қўлидадур. Оллоҳ зиёда этсун! Бул шахарнинг еридан нафт (*нефть; барча изоҳлар бизники – Н.Р.*), бошқа тил ила, олтун чиқур. Бу кун меҳнаткаш бир кишининг еридан нафт чиқса, эртаға милйўнчи оға бўлур... “Мўътабар садо” ва “Иқбол” жаридалари идоралари ҳамда муриди муҳтарамлари Ҳошимбек Вазируф ила Содиқийни зиёрат этдим. Идораларининг аҳволи зоҳириясини ниҳоятда танг ва машаққатда кўрдум... Бечора мудир ва муҳаррирларнинг бири қоронғу ертўлада, дигари (*бошқаси*) тор ва иссиғ бир дўконда мураттаблари (*ходимлари*) ила умр ўтказурлар эканким, манга кўб таъсир этди”.

(“Қасди сафар”)

“Илоҳо, у азиз ва фаол бандаларинг ҳурматиға бизга басират эт. Эшитар қулоқ, англар ақл бер... Эй Оллоҳи азиму шон! Бу магар сенинг ғазабингмидур? Афу эт, биз – инсонларни; ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи умуми ато айла, ин-

сонларға инсоният бер. Золимларни қахр эт, махв
бўлсун зулм. Яшасун адолат ва ҳаққоният! Омин...”

(“Қасди сафар”)

* * *

“... мунинг (*Кавказ – Н.Р.*) олти юз чақирими
комилан мусулмон ерлари ҳам ниҳоятда манбит
(*кўкаламзор*) ва аъло ерлардурким, арпадан шо-
лиғача экилган ва аксарияти баҳорикори. Дарах-
тлари у қадар кўпки, Самарқанднинг Қарадарахту
Миёнколи анга нисбатан ҳечдур. Халқи бизнинг
пирсиён, лазги, доғистоний деган халқлар бўлуб,
яна дохилан чечен, қумуқ ва бошқа исмлар ила
аталур. Биз, туркистонийлар топганимизни тўй,
ўлук ва кўпкариға сарф қилгандек, бу мусулмон
қариндошларимизнинг аксари ўз молини қиз
олиб қочиб, жанжолига сарф этмоқ, бир-биравла-
рини ўлдуруб, яна қасоси номашруъ тариқида та-
рафайдан бир нечалаб ўлдуруб, сўнгра бор пул-
ларини суду синод йўлиға ва умрларини Сибириё
чўлларига сарф қилиб, нобуд бўлар эканлар”.

(“Қасди сафар”)

* * *

“Астағфурилло, субҳаноллоҳ. Бизни қила-
дурғон ақлсизлигимизни қайси миллат қилур?
Никоҳ, хатна – бу икки бало шундоқ қаттиқ бир
иллатки, ўлмагунча қутулиб бўлмайдур. Шаҳар-

ларда ўртаҳол, яъни ўтурурға хона ва боғи бор бир киши никоҳ учун икки минг сўм сарф этар ва ўғул хатнаси учун ҳеч бўлмаганда минг сўм... Охири нима бўлур? Нима бўлур дейсиз? Ота-бобосидан қолган мулк ва ватанини ўз ихтиёри илан зўраки бойни ўзи ўлгандан сўнгра бир яҳудий ё бир армани ажнабийға сотиб, тўй ва таъзия қарзини берар... Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи фақру заруратдан, тўғриси, ақл ноқислигидан ҳавлиларини пулға қизиқиб, яҳудийларға сотгани учун маҳаллада оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йўқ бўлди”.

“...яҳудийлар баъзан ўлукларини оқшом элтиб кўмарлар. На учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлсак, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто ойлар ила ишдан қолурмиз. Ҳолбуки, шореъи аъзам, пайғамбари акрам саллаллоҳи алайҳи васаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмуб ва кўмгандан сўнгра тез тарқалиб, ишга кетмоқға ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таъзия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар! Эй халқ! Эй мусулмонлар! Биз на учун худо ва расулни сўзиға ва ўзимизни нафъимизға амал қилмаймиз? Биз девонами?”

(“Бизни кемиргувчи иллатлар”)

* * *

“Бу маъдан сувларға (*Красновский* – Н.Р.) ҳар навъ касаллар келур. Қартайган, бир мушт ила охиратга кўчадурғон мўйсафид бойлар, боши қалтирайдурғон чоллар, ҳолсиз генераллар, бин-

ниси(бурни)дан тутсанг, жони чиқадурғон сил ва консизлар, кўп ўкугон, мияси ачиган талабалар ва муаллимлар...”

(“Қасди сафар”)

* * *

“Бу шаҳарда (Ростов – Н.Р.) беш мингдан зиёд мусулмон бўлуб, мунинг 300 қадари туркиялик мусулмонлар, аммо ўзларининг мактаблари йўқ. Мунда Туркия давлатининг кўнсулхонаси ва имоми бордур. Тасодифан имом афанди ила мулоқот этдук. Ерли мусулмонлардан фақат 20 қадар оиланинг мулки бўлуб, башқаси тамоман ижоранишин эмишлар. Мусулмонлар эки маҳалла бўлуб, бири ижора олинган ўша уйда намоз қилур. Дигарининг янги солинган масжиди бор. Аммо биз мусулмонларни на дин ва на дунёга аҳамият бермаганимиз учун шувоқсиз ва усти томадурғон ҳолида қолиб, бир тарафида намоз қилурлар...”

(“Қасди сафар”)

* * *

“Оҳ, биз мусулмонлар на учун Қуръондан, санъат ва ғайратдан узоқ кетдук? Остимиздаги парахўднинг тўли (узунлиги) 150 газ зиёда, ичидаги ёлғуз ҳайвон нотиқ (одам) 300дан зиёда. Ғалла ва бошқа юки ҳам бор. Бу жонсиз ҳайвон биздек жонли ҳайвонларнинг асари санъатидур.

3-синфдагининг аксари мусулмон бўлуб, фақру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялигида ўлтуруб ва анда ётарлар”.

(“Қасди сафар”)

“Биз туркистонийларға туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур. Туркий, яъни ўзбекини сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбакий сўйлашур. Форсий бўлса, мадраса ва удабо тилидур... Туркистоннинг Самарқанд ва Фарғона вилоятларинда форсий сўйлайдурғон бир неча шаҳар ва қишлоқлар бордур. Бухоро ҳукуматининг тили форсийдур... Арабий тил дин учун на даража лозим бўлса, русий ҳам тириклик ва дунё учун лозимдур. Бизға лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук, ҳукумат мактабларинда ўқуйлук. Давлат мансаблариға кирайлук. Ватанимизға ва ўз динимизға хидмат этайлук...”

(“Икки эмас, тўрт тил керак”)

“Сизларға васият қиламан. Маориф йўлида ишлайдурғон муаллимларнинг бошини силангизлар!

Ўртадан нифоқни кўтарингиз!

Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар!”

(“Васиятнома”)

II БЕҲБУДИЙ ДЕЙДИКИ ...

“Қасди сафар”дан

* * *

Туркия

“Андрa (Ҳозирги Адирне; изоҳлар бизники – Н.Р.) Истанбулни, бошқа тил ила айтганда, Туркия давлатининг дарвоза ва устунидир... Истанбул ила Андрa ароси қитор (*поезд*) ила ўн соатлик йўл бўлуб Австриё насоралари темир йўлнинг соҳиб-би... Бечора мусулмонлар беш юз йилдан бери Оврупода ўлтуруб, Оврупо одати, либоси ва ямон ишларини одат қилиб, аммо илм, хунаридан керагича ҳисса олмабдурлар. Бул ҳар ерда шундайдур. Бу кунгача бир чақирим темир йўли бино қилмоқға бутун мусулмонларнинг илм ва иқтидори йўқдур, аммо папирус, ичқулик ва бузуқлик тарафига бор кучимиз ила аъло ҳолда тирмашармиз”.

* * *

“Баъзи ҳожиларимизни киссаларига оқчалари бўлуб, сарф этмасликлари ва ялғондан, биз мишкин деб ҳаммол ила ва бир икки ғуруш расм оладурғон, карантин ва банд (*порт*)лар маъмурлари ила урушиб юргонлари боиси таъсиф (*афсусларли*)дур...”

Ливия

“Бир-икки кичик туннел ва тош куфруклар остидан ўтуб, икки тарафи боғчалик ерлардан кечармиз. Ҳамма ток, зайтун, анор, хурмо, анжир, патак анжир боғчаларидур. Экинжойларга ҳар уч газга бир тут ниҳоли ўтқарилубдур. Ҳар йили бир-икки дафъа тутларни шохи урулуб, ипак қурти ёки ҳайвонотга берилар экан. Боғлар темир йўлга у қадар яқинки, меваларини оташ ароба устидан узмоқ мумкиндур... Оташ ароба доимо баланд тоғларга эгри-бугри йўллардан чиқар. Бутун Жабали Лубнон (*Тоғли Ливия*) қишлоқ ва қасабалари хуш ҳаводур. ...Миср тарафиндан бойлар келиб, ёзни мунда ўтқарарлар...”

Дамашқ

“Инсон ўзини бир олам хунар, бир дунё санъат ичинда кўруб, аввалги мусулмонларнинг дин йўлинда этгон сайъи ва қилгон ихлосларининг ҳамда хунар ва нафис санъатда этган тараққийларининг ўйловиға ғарқ бўлуб, кўз тинар ва ҳеч нимарса кўрмас даражаға келур. Ё раббий! Мусулмонлар ва у баъдавий араблар бу қадарми аҳли санъат бўлдилар? Бир сўз ила тамом этайин. Роқими ҳуруф (*камина*) ҳинд, эрон ва Испаниё жомеъларидан бошқа ислом оламининг барча жомеълари зиёратига мушарраф бўлдум, аммо жомеъ Уммавиядек зийнатлик ва осори нафислик бир жомеъ кўрмадим”.

* * *

Байрут

“Англис ширкати шаҳарға таҳвил маъ (*қубур*) ила сув келтурган, яъни сақоси (*ускуначиси*) – англис. Ва Байрут лимон – парахуд ҳавзини франсуз ширкати бино этгандур. Темир йўл ва қўша хатлик трамвай немис ва белжикники. Фақат мамлакатни исми усмонлиға тобеъдур. Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар нав дорулфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар нав мактаби 50 дан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташриҳ ва жарроҳи ва ҳикматхоналари бордур”.

* * *

Қуддус

“Ёфа шаҳриғача 20 соатлик йўл учун 13 сўмға биринчи даражадан жой олдим. Парахўдда мисрий, шомий, истамбулий кибор муслмонларда бир хейле бор. Иттифоқо, уч кишилик бир ўйча (*қамара*)ға бир ўзим кириб, аъло бир уйкуга толдим. Таом вақти ходим ўйғотди. Катта солунга чиқдик; катта стол, бирига парахўд маъмурлари, иккисига овруполик хамула (*йўловчи*)лар, бириға кешти (*кема*)дағи муслмонлар ва ҳар кимни уйи ва каравот рақами табақи олдиға ёзилгандур. Ходим нўмирамизни кўрсатди, ҳамхоналар саломлашиб ўлтурдик.

Хон (*стол*)имиз устида ҳар нав мускиротларда (*спиртли ичимликлар*) бордур. Таомлар биринкетин келдики, шундан иборатдур: макарон кабоб пиёз, кабоб танўри, бир навъ шўрбо, кабоб,

картошка, балиғсардника, пеннир (*пишлоқ*), ян-фоқ, мева, қаҳва, конфет, печени. Ҳар ким буғўзигача тўлдурди. Аммо шишадаги мускиротдан на ул бойбаччалар ва на ул оврупомижоз бўлган араб ва турклар бир қатра бўлсун ичмади. Дедим: “На учун ичмайсизлар?” Дедиларки: “Алҳамдулиллоҳ, мусулмонмиз. Оллоҳ азим-шон ҳазратлари Қуръони Каримда афандимиз воситалари илан наҳйи этибдурки, 1300 сана сўнгра оврупойилар бу ҳабис (*қабих*) ларнинг зарарини билиб, ўзларини сақламоқдалар. ...бизнинг мактабларда мунинг зараридан баҳс этарларки, инсоннинг ичкиси келмайдур. Дедиларки, Туркистону Бухоро қандайдур?” Мажбуран тўғриси сўйладим... Дедилар: “Астағфирилло!”

“...мачит ал-Ақсо муборакға кириб, ҳар шайдан аввал икки ракъат намоз ўқуб, мундай муқаддас ва мўътабар мақомларға бандани еткурғони учун Оллоҳи зулжалолға ташаккур ва арзи ниёз ва убудият этдим”.

У киши мачитнинг салобати ва ҳуснидан беҳад лаззат топади: “Эй ўтмиш муқаддас мусулмонлар! Эй бонийлар! Эй фотийлар! Оллоҳ сизларни ниҳоясиз раҳматларға ғарқ этсунки, замонангизда бу қадар лохутий асарлар ва муқаддас буқъалар (*ибодатхона*) бунёд этибсиз, чин мусулмонлар, ҳақиқий инсонлар сизларсиз! Сизнинг изингиздан кетмоққа жаҳолатимиз монёъ бўлди.

Илоҳо! Бу азиз ва фаол бандаларинг ҳурмати-га бизга басират эт. Эшитар қулоқ, англар ақл бер! Оҳ у эзгулар қандай эканлар? Биз на ҳолдамиз?

Эй, Оллоҳи азимуш-шон! Бу магар сенинг ға-
забингмидур? Афу эт, биз инсонларни, ҳидоят эт!
Ер юзинда сулҳ ва салоҳи умумий ато айла. Ин-
сонларға инсоният бер! Золимларни қаҳр эт, маҳв
бўлсун зулм, яшасун адолат ва ҳаққоният. Омин...”

* * *

“Мундан чиқиб онинг яқинидаги рус калисо-
сиға кирдукки, мунда ҳам тарихий тош ва тасвир-
лар кўб бўлуб, бир неча ўйдан иборатдурки, бир
рус хотун шайхи бизларға кўрсатиб баён этди.
Калисонинг олдинда тошкандлик ёш аттор бор
эканки, ҳожи ва заввор (*сайёҳ*)лар оладурғон ни-
марсалар сотадур. Қўлиға бир неча нусха “Ойна” ва
“Туркистон харитаси”ни бердим. Аҳли савод экан.
Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита
устиндаги Тошкандни ўпуб, кўзиға суртди... Хусу-
сан, ватан ва аҳли диёрнинг қадри мусофиратға
маълум бўлур. Ҳақиқатан, ватан муқаддасдур. Қа-
дрини билмоқ керак. Сотмасға ва ўлгунча айрил-
масға керакдур. Ўғли бор эмиш, Қуддусдаги русча
ва арабча мактабға бериб, мактабни тамом қил-
дирмоқға ва сўнгра русча дорулфунунға юбор-
моқиға машварат (*маслаҳат*) берилди”.

III БЕҲБУДИЙ ДЕЙДИКИ...

1907 йилда Россия давлат думасига йўлланган лойиҳа ва мактублардан

“Миллатимизни истеъдодсиз ва идораи дохилия ва афтономияни ижро ва ҳифзига қодир эмас, зан этувчилар, албатта, хато эдарлар.

Оврупойи Русия мусулмонларидан зиёдароқ афтономияни Туркистонга берилмоғи лозимдур”.

“Давлат думаси учун Туркистонни(нг) адади нуфуси исломиясига (*мусулмонлар сони*)га мутаносиб вакил сайлансун”.

“Қазо (*қозиёт; изоҳлар бизники – Н.Р.*) доираларинда ёзилатурғон барча ҳужжат ва ҳукм ва тазкира ва дафтарларни туркийча ёзилуб, даъво ва ҳужжат суммалари номутаноҳи ўлур (*тушунарли бўлсин*)”.

* * *

“Туркистонға дунёни(нг) ҳар тарафинда му-
сулмоннинг ер олмоққа ҳаққи бўлсун ва инчунин,
дунёға туркистонликлар-да шерик ўлсунлар”.

* * *

“Туркистон халқи талаб қилмагунча Турки-
стонга муҳожир юборилмасун”.

* * *

“Туркистон шаҳарлари доҳилиндаги (*ихти-
ёридаги*) ерлар янги низом вазъи бўлгунча, хоҳ
муваққат ва абадий бўлсун, ғайримусулмонға бе-
рилмасун”.

* * *

“Умумўрта ва олий мактабларға мусулмонлар-
дан комиссия тайинлансун. Рус ҳарфи мусулмон
миллатига жабрий (*мажбурий*) бўлмасун”.

1908 йилда Тошкентга император топшириғи билан келган граф паленга тақдим этилган талабномадан

“Государский думага Туркистондан вакил олмақ;

Туркистон халқи ҳар ҳуқуқда русийлар ила баробар бўлмақ;

Русия ўрта ва олий мактаблариға Туркистон муслмонларидан кирмоқ учун тадбир жорий қилмоқ ва анда дини ислом ва адабиёти маҳалия муаллимлари тайин қилмоқ;

Забт бўлган авқофларни (*бойликларни*) қайтармоқ;

Зироат, саноат ва тижорат мактаблари очилиб, муслмонларға қулай тариқинда вазъи програми ва ўзга шунга ўхшаш диний ва замоний ва мулкый эҳтиёжлар ... ила ёзмақ.

Идораи руҳония ва шуъбаларининг таҳрироти ҳукумат маҳкамалари илан русча ва аҳоли, кузот ҳам вўлостной управителлар илан ўзбекча бўлса керак”.

Дума вакиллари хусусида

“Сайланадурғон вакилимизни(нг) илмий фикри, дониши, ғайрати, ҳиммати, жонсипорлиги, муслим ва ғайримуслимни аҳвол ва маишатидан воқифлиги, дин ва дунёдан бохабарлиги бобиға фикр ва таҳқиқ этмоқ лозимдир. Нима учун ва

кимлар беш йиллик сайланадур, шоядки, вакилимизни биргина раъй, талаб ё мудофааси қабул ва Миллат мажлисиға маъкул бўлинса, ақал маротиб ўн йилгача бизға нафи тегадур. Худо сақласун, нодон бўлса ё хушёқмас бўлса, андан келатурғон зарар ҳам ўн йилгача бизни абгор қилса керак”.

* * *

“Эй азизларим ҳам ҳамватанлар! Ожизона арз қилурманки, шу хизматларни бажо келтиратурғон кишиларни вакил сайламоқ керак, олими дин ва дунё кишини ахтармоқ лозим, агарда Туркистондин олими дин ва дунё киши топилмаса, бир олими дин ва дунё кишини жуфт-жуфт этиб сайламоқ керакдур... Камина роқими хуруф Самарқанд областидаги ҳамватанларимга холисанлиллоҳ маслаҳат бериб, ўз билишимни арз қиларманки, Самарқанд шаҳрини биринчи қитъа қозиси Мулло Мирзо Ниёз Муҳаммадни, бир неча йиллар муфтилик, бўлустнойлик, истарший оқсоқоллик қилиб ва беш-олти йилдан бери ҳаммадан беҳроқ қозилик қилиб турубдур ва бизни шаҳар ва уезд халқини диний маишатини... биладур. Иккинчисига, Самарқандий дўхтур Абдурахмон Фарҳодуфни сайласа ҳам бўладурки, форсий, туркий хат саводи бор...”

* * *

“Биринчи думаға биздан вакил борган йўқ. Иккинчиға борди ва аммо оз. Туркистонни беш обла-

стиға ўн миллиёнға яқин мусулмон ва етмиш минг қадар насоро бордур. Бу икки тоифани ҳар биридан 6 нафардан вакил талаб қилиниб эрди. Ҳануз бизни дард ва талабимизни баён қилмасдан, илгари иккинчи дума вакилларининг фуқаро нафъи ва ҳукумат зарариға бўлгани учун ва баъзи вакилларни фикри балки дин ва ҳукуматни бузмоқчи бўлгани учун қолдилар. Учинчи дума учун сайлов қоидаси эълон қилинди. Биз, туркистонликлар ва Сибир халқларини учинчи думаға вакил юбормоқдан вақтинча маҳрум қилинибдур. Ҳолбуки, биз юборган вакиллардан ҳукуматнинг аксига сўзлагани йўқ. Ва Туркистон вакилларидан ёлғуз Самарқанд вакили Тошфўлод Халилов ер солиғини озаймоғи хусусида биргина мартаба сўйлаб эрди”.

“Эй Туркистон мусулмонлари, биродарлар, ибрат назари ила боқинг, ҳолимиз надур? Бу кун бу ишда саъй қилмасак, эртага дин ва маишати-мизға (тирикчилигимизга) зарар келур, сўнгра иложсиз қолурмиз. Депутат юборайлук, подшоҳимиз одил ва меҳрибондур. Ўн миллиён халқ тарафидан ҳукумати ҳумоюн боргоҳларига борган депутатларни ноумид ва қуруқ, албатта, жўнатмайдулар... Ва илло, бул турушимиз ила йўқ бўлармиз...”

IV БЕҲБУДИЙ ДЕЙДИКИ ...

Самарқандда усули жаид мактабининг имтиҳони хусусида

* * *

“Самарқандий муаллим Мулло Абдуқодир қори Абдушакур ўғлини Самарқанд боғотига барпо этган мактабига баланд даражалик Самарқанд областини военний губернатори жанобларини таклиф қилганим ва ул жанобни бориб кўруб, маъқул қилиб шаҳарга киргузмакка берган рухсатлари ва мактабни молия ва тартиби ушбу газетни 2 номерида ёзилиб эрди... Бойларимиздан жаноб Мулло Муҳаммад Раҳимбой ва Кобул бўлустанойи мирзо Назирқул ҳожи Мавлонбой, Мулло Эшонқул, Мулло Шамсиддин махзум, Мулло Ҳасанбой, Мулло Жўрабой ва бошқалари бештўрт сўмдан ва баъзилари жома (*тўн*)... бахшиш қилдилар”.

Ибрат ҳақида

* * *

“Ҳоло ойинаи жаҳон статистикларига боқилса, вусъатча (*худуд*) Бухорони тўртдан бири, нуфусга (*аҳоли сони*) тақрибан баробар Сербия мамлакатини икки миллиён халқи учун олтмишдан зиёда газета нашр бўладур. Инчунин, икки ярим милли-

ён юноний грекларни икки юздан зиёда газетаси бордур. Уч миллиёнга яқин Хива, Бухорони бир адад газетаси йўқдур. Тўққуз миллиён Ўрта Осиё муслмонларини бир газетаси, (тагин) бир газета чиқармоққа салоҳияти, истеъдоди йўқдур!

Ҳайҳот! Ибрат лозим!”

Партиялар ҳақида

* * *

“Учинчи “социал-демократически иштирокиюни омийон” маъишати муштарака (большевиклар) фирқасидурки, бул ҳам дохилан икки фирқага бўлинур. Бири социал-демократ иштирокиюн, дигари (бошқаси) “социал-революционер инқилобийюн” дир. Буларни бошлуча муроди ҳозирги барча зақун, мулкият қонунларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасиға муштарак (тақсимлаб) қилиб, анинг манфаатини бутун халойиқ ўртасида мусовий (тақсим) этмоқчидур. Бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё молини роҳатидан ҳаммани баробар фойдаланатуриб, масъуд ва роҳат умр ўтказмоғига ва ҳар ким ўз истиқболидан амин бўлмоғига зақун ва қоида жорий қилмоқчидурлар. Буларнинг программини жорий бўлмоғига ҳозирги асримиз мустаид (тайёр) эмас. Балки неча асрларга таваққуфи (муддати) бордур. Дунёға нелар бўлмади? Ким билур, балки замони келиб, буларнинг программни қонуний жорий бўлса, ҳамма минқулли ал-вужух баробар бўлуб, сир китоблариға ёзилған Жобулға, Жобулса (афсонавий шаҳарлар) ва тартиб маъишати ер юзиға бал-

ки жорий бўлар. Ҳар ҳолда бу партиянинг муроди мумкин лаяқъа ёинки хаёлидай кўрунуб, бу тоифага қўшулмоқ биз, мусулмонлар учун ниҳоятда зарарликдур”.

Мактаб, мадраса тўғрисида

* * *

“Туркистонға нисбатан Бухоро маъдани илмдур. Туркистон мударрислари аксария ила Бухорода хатми улум этадурлар. Бухоро тили форсий ва аксари уламози Бухоро ва Самарқанд ва кўхистон форсийларидурки. Мадрасаларда форсий дарс берадурлар ва талабаси турк, татар, қирғиз, туркман, форсий, на бўлса бўлсин, форсий таълим берар, Фарғона, Сирдарё ва Маворои баҳри Ҳазар ва туркмони шарқий Хива, Афғонистон ва Туркистон вилоят ва мамлакатларини талабалари қаю тилға бўлса бўлсинлар ва Бухоро дарсларини форсча айтарлар”.

* * *

“Самарқандий Мулло Абдуқодир шаҳардан уч қақирим ташқаридаги ўз ҳовлисида усули жадид мактаби очиб эдики, болаларни шаҳардан бориб келиши кўп мушкуллиги учун ман роқими ҳуруф (*муаллиф*) Маҳмудхўжа муфти жаноб баланд даражалик Самарқанд губернатори ва полицмейстерини олиб бориб, кўрсатиб ва шаҳарга ўз ҳовлимга кўчуруб, мактабни очдурмоқ учун рухсат олиб шаҳарга киргузиб эрдимки, икки йил бўладур”.

“Самарқанд тараққийпарварлари шахримиза кироатхонаи исломия очиб, бандани китобхона асҳоби раис сайлаб эдилар. Буда аъдомиз назариға ноқобил узв бизим учун катта қусур ўлан (ноқобиллар ўзларича айб қўйиб) ҳоло кутубхонада Қуръони каримни қўймаюр эмиш, деган сўзни узун бир тил раста ва бозорларда сўйладилар. Ҳолбуки, кутубхонада бир неча мартаба Қуръон ҳадя этган роқими ҳуруф ва дафтар ила собитдур (Ўзим тухфа этганим дафтарга қайд этилган)”.

“Русский туземный мактабларға ўқиганлар зиёли тугул, хаёлий ҳам ҳисобланмайдурлар. Алар фақат чаласавод кишилардур”.

“Ҳар кимға маълумдурки, бизнинг Туркистон муслмонларини юзни 99и илмсиздир. Қишлоқ ва саҳроларни аҳволи мундин ҳам ёмонроқ, мингдан бири эҳтимолки олими масонли шаръия бўлса. Ҳолбуки, буларнинг ҳаммасига илм фарз эди ва буларнинг аксарул аксари тўрт-беш, ҳатто ўн саналар ила умрини мактабга ўткариб эди, аксари ҳар кун масжидга кетар. Бовужуд шул на учун аҳоли бу қадар илмсиз? Бу даражада жоҳил ва бу даражада ахлоқсиздир? Албатта, бунинг сабаби аларға яхши таълим бермаслик ва аларға лозим ва муҳим ишлардин баён қилмасликдир”.

* * *

“Императури аъзам ҳазратлари сувратларини уламои динимиз осарлар (*илиб қўярлар*), биз усули жаид муаллимини мактабга қўймаганимиз ажабдир. Биза қолса, илми ҳайъат мужтахидлари уламои давр Мирзо Улуғбек жанобларидек, Амир Темурдек рижоли тарихийни (*тарихий шахсларнинг*) сувратларини ҳам қўйуб, буюк зотларнинг таржимаи ҳолидан қиёфат ва маишати (*қиёфаси ва ҳаёти*)дан ҳам дарс ибрат олурлар (*олган бўлардик*)”.

* * *

“Мисрдан, Шом ва Арабистондан ва Эрондан Руссия мактаблариға талаба келганда, Бухородан на учун талаба келмайдур? Бунинг сабаби, бухорийларни(нг) ғафлати ва замондан хабарсизлиги деюрлар”.

* * *

“Бухорони ўрта миллати учун авомча сўйлайинки, турклар, эронийлар, туркистонийлар, қазоний ва оренбургий ва кавказийлар ҳам чунончи русча ўқусалар кофир бўлмадилар. Бухорийлар ҳам русча ўқуган ила кофир бўлмайдурлар”.

Миллат ҳақида

“Бошқа миллатларга қаралса кўрилулки, мунтазам мактаблари бор ва аввал мактабда диний илм устида дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга паймол бўлур.

“Туркистон меваси, донаси, тоши, туфроғи, эски нимарсалари Оврупо бозориға кетур. Муни Оврупо даллоллари келиб, оз баҳога сотатурғон бизда бир одам йўқ. Азбаски, Оврупо ила савдо қиладурғон бизда бир одам йўқ”.

“Қисқа қилайлук, бошқа миллатларнинг бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорулфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқумоғи учун вақф “истепенсиялар” тайин қилар. Бошқа миллат миллиёнерлари мактаби ила “истепенсия”-ла идора қиладурғон газет ва мажалласи-ла бино қилган жамияти хайрияси ила фахр қиладур”.

* * *

“Бир карра диққат қилиб, маҳалла, кўй ва қишлоқ халқларига қаралсун. Авомлик, беилмлик нақадар кўпайган. Биз мусулмонмиз, мусулмонликка илм лозим, амал лозим. Ўқумоқ керак! Нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, биза эса бир нафар саводлик йўқ?”

* * *

“Бошқа миллатларнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммолликда ва гадойликда. Бошқа миллат уламосига тобе, бизнинг уламо билъакс авомга тобедир. Бунинг охири харобдур. Йигирма, ўттиз сана (йил) яна ёмонроқ бўлур. Мусулмонлик илм ва адаб ила қоим, миллат ахлоқ, фазл ва ҳунар ила боқий қолур”.

* * *

“Бонк, фирма фойдахўрники. Табиий, буларға пулларни бермоқ (*қайтармоқ*) керак. Боғ ва хона ва уй ичиндаги асбобни сотиб бермоқ керак. Бечора келин ва куёвни кўрпа ва либосиғача сотилур, қорахатга берилур. Нимбойлар (*ўрта бойлар*) синар, тирикликкинча бўлмаса, ўлганда синар, аҳли ва аёли дарбадар бўлар. Ай, бу нима? Тўғриси, бир наъв девоналик эмасму? Субҳаноллоҳ, қарз қилиб, халққа ош бермоқ ақлсизлик эмасму?”

“Тўй ва маъракага сарф қилинадурғон ақчани жамламоқ ва ё қўлга киргизмоқ учун ҳаракат этардук... Тўй, маърака қилинсан, аммо ҳозиргидек исроф этмасдин қилинсан ва мумкин қадарча кичик қилинсан ва ортиқча пул ила болаларни мусулмоний ва русий яхши ўқитулсан”.

“Субҳаноллоҳ, бу на ҳол! Бу йигирманчи асрдур, ваҳший тоифаларғача замона илм ва ҳунарининг қадрини билдилар. Замона илм ва ҳунарига қўл урдилар. Эй биз туркистоний ва бухорийлар на учун бу ҳолдамиз? Дунёда турмоқни хоҳласанг, замона илм ҳунарига мактаб ва дорулфунунига майл этмоғимиз керак. Чунки бунисиз замона одами бўлмайди”.

“Кўз олдимиздадур ва кўрармиз бир немис, бир яхудий ва бир поляк икки қўли байнисига (*бурнида*) бизнинг мамлакатга келур. Бир-икки йил ўтар-ўтмас қараймизки, ўн минглаб, юз минглаб ақча топар ва бизга хўжайин келур. Бунинг сабаби ва ҳикмати надур? Сабаби, илми замонани билмоғидур. Беш тийин сармояси йўқ, даллоллик ила очилган контурхоналарни ҳар ким билур. Эй булар қандай фойда ва нима иш қилурлар? Буларнинг қиладурғон иши шулки, бизнинг пахта, мавиз,

мева, дона, тери, жун ва эски нимарсаларимизни
...Оврупо ва Амриқо...га сотиб фойда этарлар”.

* * *

“Эй ҳазрати уламо! Эй тужжор, аҳли касаба ва ағний (*бойлар*)! Эй ғайратли ёшлар! Нифоқ ва бир-бирига душманликни ташлангиз! Худо ҳаққи, арвоҳи анбиё ҳурмати ва бу кунларда (*1917*) қорнини тўйғизолмайдурғон етим ва бевалар ҳаққи, бир-бирингиз ила иттифоқ этуб, жамиятлар барпо қилуб, холиқ худонинг нафига, дин ва миллат йўлига хизмат этингиз! Миллат ва халқ сиздан хизмат ва яхшилик талаб этадур, нафсоният ва ғурур эмас”.

* * *

“Муҳтарам ёшлар! Замон сизникидур, қарилар замони ўткан. Сиз киромга бобасират (*эҳтиромга сазовор*) бўлуб, ўн дафъа ўлчаб, бир дафъа кесингиз. Оташинлик ва тезлик ила иш бўлмас... балки бутун шахрингиз ва миллатингиз ила тараққий қилурсиз”.

* * *

“Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайдур! Ҳар бир миллат ва мамлакат ҳақини ўзининг ҳуқуқи диния сиёсиятини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади...”

Биз истаймизки, Туркистон мусулмонлари бундаги русий, яҳудий ва бошқалар қўшилган ҳолда ўз бошлариға Россиянинг бир парчаси ҳисобланадурғон Туркистон ҳукумати таъсис этсак, ўзимизнинг мажлис муборравотимиз (*парламентимиз*) бўлсин”.

* * *

“Бир солдат Дизаҳда бир неча киши очликдан ўлганини ва шаҳар халқининг сарбоз (*аскар*)хоналарга нон гадойлика келиб, бир қўллари ила чўқунуб, иккинчи қўллари ила солдатлардан нон тилаганликларини юраги ёниб, самимий суратда баён этди. Анинг ушбу сўзи маним бутун томиримға таъсир этиб, ҳолатимни ўзгартирди ва тоқатим қолмади. Оҳ, бу на бадбахтликдур!” (1917)

* * *

“Эски ҳукумат зоҳиран бизни маданий қилмоқ учун “русский туземный” исминда бизнинг учун мактаблар очиб, ўз фаҳмларича, бизни дунё ва охиратда некбахт (*бахтли*), яъни насорат (*христиан*) қиладурғон миссионерларға топширдилар, Бу мактабларға зоҳиран мусулмон муаллими тайин этиб, анга 15 сўмдан 25 сўмгача вазифа берардилар. Албатта, бу пулга ҳеч муқтадир киши муаллимлик қилмас эрди. Дигар тарафдан хуфия приказлар ила бу мактаблардаги мусулмон болаларини оз таълим бермоқға ва бақадриимкон амрини зоиҳ ва ўзини ҳайвон қилмоққа фармойиш қиладилар”.

“Ҳақ олинур...”

* * *

“27 ноябрда (1917) Хўқандда Туркистон мухторияти умумий мусулмон сиездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлиши учун ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!.. Туркистоннинг ҳар тарафидан 300 қадар киши мунда бор эди. Яъни ваколат ила юбориб эдиларким, бунинг катта бир қисми уламо ва машойих эдилар. Рус, яхудий ва арманлардан ҳам вакиллар бор эди. Биргина киши бўлсун, бу мухториятга ҳеч бир фирқадан мухолифат этмади. Эътироз ва протест деган сўз асло бўлмади... Оқшомгача бутун Хўқанд кўчаларидан, мактаб ва мадрасалардан такбир овозлари чиқар эди. Зиҳи саодат!”

* * *

“Бутун Туркистон иттифоқ этса, 15 миллиёнлик бир қувват оламға келурки, мунга ер титрайди. Агар сўзумни фаҳмлатолган бўлсам, ўзимни бахтли ҳисоблардим”.

* * *

“Азиз (қозоқ) қариндошларим! Мусулмон биродарлар! Ҳаммангизга маълумдурки, Туркистон демак туркий эл бўлиб, мундаги халқнинг қозоғи,

қирғизи, сарти, ўзбеги, туркмани, татарлари – ҳаммаси турк муғул болалари ҳамда жаҳонгир Чингизхон ва Темурнинг авлоди ёки оға-инисидурлар... Бовурлар! Билинги, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва, сиз билинги, “Ҳақ олинур, берилмас!” Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб ғайрат ила олурлар, албатта, бошқалар тарафидан берилмас! Бошқаларнинг қўлидан келса бермаслар”.

“18 июлда (1918) Тошкентга кирдим. Йўлда вагонга одам кўплиги учун ўтуруб бордик. Анда бориб, Ниёзуф билан бирга ҳозирги Туркистон ҳукуматининг раиси Тоболин афанди ҳузурига кирдик. Ва ушбу тубандаги масалалар тўғрисида сўйлашдук.

1. Ғалла; 2. Аскар олиш; 3. Тазминоти (*таъминоти*) ҳарбия; 4. Ер ва сув масаласи.

Ҳозирги ҳукумат ва ҳам Туркистон мусулмонларининг нафи нуқтаи назаридан юқоридаги масалалар хусусинда эътидод ва осон йўлларини кўрсатиб таклиф этдим ва ўзимни 25 йил халқ ишига араллашиб ва бир неча дафъа саёҳат этиб, дунё ва мусулмон, хусусан, Туркистон мусулмонларининг тирикчилигига ҳосил этган тажрибам юзасидан хулоса ва холисан ватан ва Туркистоннинг тинчлиги номига бир хейли таклифотда бўлдим (*таклифлар киритдим*). Туркистоннинг ҳозирги дохий (ички) ва хорижий душманлари аҳволини ва халойиқнинг аҳволи руҳия ва эъ-

тиқодини ва маишиясига (*тирикчилигига*) бироз бўлса ҳам аҳамият бермак ва риоя қилмоқ керак-лигини билдирдим.

Тоболин афанди бу сўзларга аҳамият берган-дек бўлиб кўрунди. Ниёзуф билан Жўрабоев афандилар ҳам ҳозир эдилар ва маним сўзларимни таҳйи (*маъқул*) этдилар. Юқоридаги масалалар тўғрисида таклифларимнинг хулосаси шул эди.

Бул тўғринда (*ғалла*) маним таклифим шул бўлдики, бозор очиқ бўлсун, аммо вилоят ва уездан ғалла чиқарилмасун ва омборларнинг ғалла олиши манъ қилинсун. Такса (*қатъий баҳо*) асло бўлмасун, фақат ғалла эккан деҳқонлар бир ботмон экилган ердан тўрт пуд ғалла такса юзасидан берсунларки, бу ҳам аввал дафтар бўлуб, сўнгра берилсун.

Аскар масаласидурки, бу ҳар нарасадин муҳим ва умумий бўлиши лозим. Аммо мусулмонлар ҳамон шунга ўрганмаган ва ҳам дохийий (*ички*) фитначилар қора халқнинг фикридан фойдаланиб... ёмон ҳодисалар пайдо бўлса. Шунинг учун таклиф қиламанки, то халқ ўрганиб, бироз аҳвол ўзгаргунча умумий аскар олинмай, халқнинг аҳволига (*қаралса*) эди.

Ҳозирги ҳукуматнинг раиси Тоболин афанди билан музокараимиз икки дафъа (*марта*) бўлуб, бир соатдан зиёд чўзилди. Тоболин афанди юқоридаги масалаларнинг муҳимларини ёзиб олиб, яхши ваъдалар берди... Маним юқоридаги таклифим бутун Туркистон учун қабул қилинди ва ўз фикримча, туркистонлик ватандошларимнинг буни жон ва дилдан қабул... (*этишлари лозим*)”.

“Каминани Самарқанд маориф комиссарлигига Самарқанд мусулмон шўроси сайлаб эди. Баёни узр (*рад*) этдим. Қабул қилинмади. Бир неча вақт қўлимдан келгунча ишладим. Мактаблар тўғрисида баъзи лойиҳалар ёзиб ташладим. Охири безгак ва оёқ оғриғи ҳам йилнинг қийматчилиги важҳидан рўзгор ва деҳқончилик ишларимнинг кўблиги ва бир неча сабаблардан комиссарликдан истеъфо бердим”.

Маънавият хусусида

“Тиётр нимадур? Жавобиға: тиётр ибратномадур. Тиётр ваъзхонадур. Тиётр таъзири адабиядур. Тиётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўзликлар кўриб, кар ва қулоқсизлар эшитиб асарланар. Аччиқ бўлса ҳам (у) ҳақиқатни сўзлар”.

“Сўзни(нг) қисқаси, тиётрхоналар масхарабозхона бўлмай, балки ибратхонадур... Бизни(нг) Туркистон ва Бухорода миллий тиётрдан асар йўқ эди. Муҳаррири ожиз “Падаркуш”ни ёздики, ўткан феврал ойинда Самарқанд, Хўқанд, Бухоро ва Тошканд ва Каттакўрғон шаҳарларинда мил-

лат нафи учун кўнгуллилар сахнага қўюб, тўрт-беш минг сўмни тўрт-беш кечада жамлаб, мактаблар фойдасига бердилар”.

* * *

“Мажалла ва жаридаларнинг катта бир хосияти танқид, яъни сараламоқдир. Саррофлар ақчани, тужжорлар матони саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатга тааллуқли нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила “танқид” аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқулатурғон китобларни маънан тафтиш этиш, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур. Таарруз (*хужум*) ва душманлик эмас, агарда шахсиятга тўқунмаса...”

Тил масаласи тўғрисида

* * *

“Азбаски араб ва форс маданияти, илм ва хунари турклардан зиёда ва ғолиб ва қадим ва ҳам туркларга ғолибан, маънан аскарияти моддатан ҳукмфармо (*ҳукмдор*) эди. Қозоқ шеvasида келганда, энг содда туркий ва сахройи, яъни ибтидоий тилни кўрармиз. У тил ила илмий ва ижтимоий ва фанний китоблар ёзиб еткуруб бўлмайдур...”

“Фарғонанинг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида ҳам форсий ривожда бўлуб, уламо ва машойихни форсийга майли кўбдур... Хўқанд хони Умархон жанобларининг “Девони Умархон”иға форсий абётлар иншод қилинғониға қараганда, қадимдан бери Фарғонада форсий тилнинг жорийлиги маълум бўлур...

“Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлук”, бу кўб енгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур... Келар замон учун ҳозирланайлук, ўткан замон учун эмас.

Она тили, она тили... Бу яхши орзу. Аммо тилсиз оналар тилига мактабий китоблар ёзилаберса, Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида англашилмайдур”.

“Ойна” муҳаррири тарафидан 19 адад “Шўро”да ёзилган сўзларнинг мазмуни шул эди: фикри ожизимча, туркистонийларнинг сарт аталиши сабаби маълум йўқдур. Бу исм шимол халқи, яъни қозоқ ва татар қардошларимиз тарафидан Туркистоннинг шаҳар халқига берилган исмдур”.

“Вамбери жаноблари ёзадурки, “Сартларни Бухоро ва Хўқандда тожик атайдурлар. Инчунин, жаноб Лазарь Будаговнинг, Шайх Сулаймон Бухорий

жанобларининг лўғатларидан маълум бўлурки, “сарт”лар аҳли форс ва тожик эронийлардан иборат бўлса, ҳолбуки, эронийлар форс ва тожикдурлар”.

* * *

“Самарқанд вилоятининг расмий таҳрир нуфусиға 1894 санада шул тариқа қайд бўлинган: ўзбеклар 39 000, тожиклар 200 000, қозоқлар 210 000, араблар 30 000, афғонлар 2 000, оврупоилар 18 000, яхудийлар 4 000, жўги чангоналар 2 500... (қани сартлар?)”

* * *

“Азиз биродарлар! Ҳазрати Али афандимиз буюрадурларким: “Эй мусулмонлар! Болаларингизға келар замон илмини ўргатингиз! Зероки, аларни Худо таоло халқ этди, сизни замонангиздан бошқа, яъни келар замон учун”. Юқоридаги сўз шундай бир қийбатбаҳо ва пурмаъно ва кераклик сўздурки, ёлғуз анинг ила биз, мусулмонлар, омил бўлсак (*риоя қилсак*) эдик, бутун дунё ва охиратимиз обод бўлур эди”.

Тўпловчи: Нусрат РАҲМАТ

МУНДАРИЖА

Эзгулик қадр топади	6
Беҳбудий кутубхонасида китобхонга қанд чой берилган	9
Маърифат яловбардори	11
“Самарқанд”нинг илк муҳаррири эди	14
Туронзаминнинг икки даҳоси.....	16
Маҳмудхўжа Беҳбудий ким бўлган? Биз уни муносиб қадрлаяпмизми?	21
Беҳбудий ва Қодирий ёхуд мен Раънони нега севаман?	38
106 йил ўтиб, “Падаркуш” яна театр саҳнасида	47
“Бобом орзу қилган кунлар”	48
Беҳбудий қолдирган маънавий хазина	50
Навоий ва Самарқанд вилоятларида Широқ ҳақида телесериал ҳамда Маҳмудхўжа Беҳбудий фаолиятига оид бадиий фильм суратга олинади	52
Беҳбудийга бахшида ҳикоялар.....	55
“Адиби аввал”	57
Улуғ аллома шажараси	61
Беҳбудийнинг руҳи шод бўлди.....	64
Беҳбудийнинг сўнги манзили.....	66
“Адабиёти жадидаи мустақбаламизга.. Ёдкори хайр”	75
Беш юлдуздай серқирра инсон	85
Бўлғуси журналистлар учун илк стипендия.....	88
Маҳмудхўжа Беҳбудий ва маориф.....	90
Маҳмудхўжа Беҳбудий географ бўлмаган, аммо ўзидан қимматли географик мерос қолдирган	96
Театрда маърифатпарвар аждодимиз музейи очилди	105
Боболаримиз хизмати қадр топди	107

I. Беҳбудий дейдики.....	109
II. Беҳбудий дейдики.....	115
III. Беҳбудий дейдики.....	120
IV. Беҳбудий дейдики.....	125

Публицистик нашр

“ЗАРАФШОН”НИНГ БЕҲБУДИЙСИ

Мақолалар

Муҳаррир *Отабек Муҳаммадиев*
Бадий муҳаррир *Акбарали Мамасолиев*
Мусахҳиҳ *Ғиёсиддин Ўнаров*
Саҳифаловчи *Комронбек Ҳамзаев*

“SAHHOF” нашриёти

100152, Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 25-6-42

 : +99899 111-94-62

 : +99894 659-94-62

Чоп этишга 2020 йил 22 ноябрда рухсат этилди.
Бичими 84*108 ¹/₃₂. “Cambria” гарнитураси.
Офсет босма усулида чоп этилди. Шартли босма табағи 7,56.
Адади 500 нусха. Буюртма № 3

«AZMIR NASHR PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100200, Тошкент шаҳри, Адҳам Раҳмат кўчаси, 10-уй.